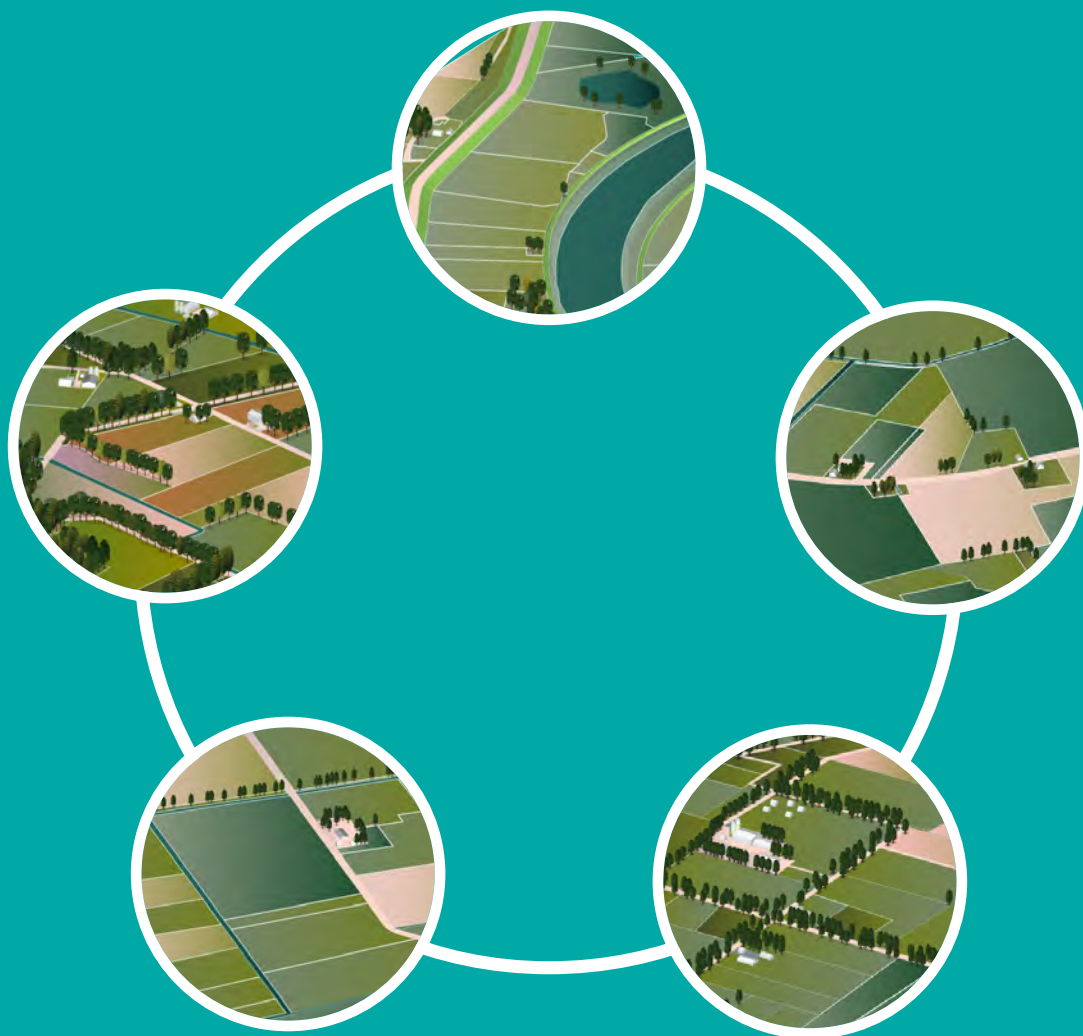

Belevingsgebieden De Groene Metropool

Inventarisatie en analyse van het stamkapitaal
van de Regio Arnhem-Nijmegen

Belevingsgebieden De Groene Metropool

Inventarisatie en analyse van het stamkapitaal
van de Regio Arnhem-Nijmegen

NOHNIK
ARCHITECTURE & LANDSCAPES

Vestiging Utrecht
Lange Nieuwstraat 113
3512 PG Utrecht
Tel: 030-3205001
www.nohnik.nl
info@nohnik.nl

Vestiging Enschede
Walstraat 18a
7511 GH Enschede
Tel: 053-2065001

**FOR THE
LOVE OF
PLACE**

Overstraat 7
3958 BR Amerongen
Tel: +31(0)6 17814348
www.fortheloveofplace.com
info@fortheloveofplace.com

**The
Missing
Link**

2e Daalsedijk 6a
3551 EJ Utrecht
Tel: +31(0)6 14325141
www.the-missinglink.nl
info@the-missinglink.nl

Alle foto's, kaarten, illustraties en visualisaties zijn gemaakt door NOHNIK architecture and landscapes, tenzij anders vermeld.

© 2022 co-productie: NOHNIK architecture and landscapes, For the Love of Place en The Missing Link.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt worden in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of door fotokopieën, opname, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud

Samenvatting	6
1. Inleiding	10
2. Stamkapitaal: Geschiedenis	14
3. Stamkapitaal: Landschap	62
4. Inventarisatie recreatieve kansen	80
5. Ontwikkelthema's Regio Arnhem Nijmegen	94
6. Bevindingen en aanbelingen	110
Bijlage	118

Samenvatting

In deze verkenning hebben wij de geschiedenis en het landschap van De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen grondig geïnventariseerd en geanalyseerd op zoek naar de basis om belevingsgebieden te identificeren en voorzien van een ontwikkelperspectief.

De belangrijkste bevindingen

In deze verkenning hebben we de volgende tijdsperiodes geïdentificeerd en geanalyseerd in termen van beleving/belevingspotentieel:

- Landschap van oorsprong (<8000 v. Chr.)
- Landschap van zand en veen (8000-4000 v. Chr.)
- Door mens bewerkt landschap (4000-12 v.Chr.)
- Landschap als grensgebied (12 v.Chr. -500)
- Landschap van nieuwe rijkdom (500-1000)
- Landschap van Hertogdom Gelre (1000-1500)
- Landschap van oorlog en strijd (1500-1600)
- Landschap van polders en landgoederen (1600-1800)
- Landschap van steen en fruit (1800-1900)
- Landschap nieuw ingericht (1900-2000)
- Landschap van de toekomst (2000>)

In deze verkenning hebben wij vervolgens de volgende landschapstypes geïdentificeerd en geanalyseerd in termen van beleving/belevingspotentieel:

- Uiterwaarden en de rivieren
- Stroomruggen en oeverwallen
- Komgronden
- Coulisselandschap
- Ontginningslandschap
- Solitaire steden en historische stadsfronten

Het werkgebied kent een zeer rijke geschieden dat haar sporen heeft achtergelaten in het landschap, in de gebouwen en in de verhalen en herinneringen, waarvan sommigen hier nog volop leven en beleefbaar zijn, terwijl andere in de vergetelheid zijn geraakt. Dit is niet uniek voor

dit werkgebied, maar de hoeveelheid verhalen die hier verteld zouden *kunnen* worden is ronduit indrukwekkend te noemen.

Uit onze resultaten blijkt dat De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen een zeer divers en rijk gebied is. In wezen begint Nederland hier. De grote rivieren die het landschap hebben gevormd - en die in de (nabije) toekomst weer het landschap zullen gaan omvormen - stromen allemaal door dit gebied. De rivieren worden geflankeerd door de heuvelruggen en versierd door de historische stadsfronten, en hun water staan aan de basis van een reeks van eeuwenoude cultuurlandschappen.

Dezelfde diversiteit en rijkdom betekent ook dat het - in ons perspectief - niet kansrijk is om op het schaalniveau van De Groene Metropoolregio belevingsgebieden vorm te geven. Dit komt deels doordat wij inhoudelijk geen gezamenlijke onderligger hebben kunnen identificeren waarbinnen de verschillende belevingsgebieden zich zouden kunnen onderscheiden van elkaar. Tevens barst het werkgebied met steden en streken die deel uitmaken van betekenisvolle samenwerkingen op andere schaalniveaus (bijvoorbeeld 'de Hanzesteden'). Ook zijn er steden en streken die op zichzelf al sterke merken zijn (bijvoorbeeld 'de Veluwe) en/of logische bestemmingen (bijvoorbeeld 'Arnhem' en 'Nijmegen', niet 'Arnhem-Nijmegen'). Daarom zijn wij opzoek gegaan naar ontwikkelthema's die hier complementair aan zouden kunnen zijn.

Bovenstaand gaat puur over het schaalniveau en het concept. Op basis van onze analyses zien we een reeks ontwikkelthema's die aan de basis kan staan voor structurele en bewuste investeringen in het verbeteren van het toeristisch-recreatief aanbod in het werkgebied. Er is veel potentie en ook veel initiatieven, en er ligt een belangrijke taak in het ondersteunen en faciliteren om de kans dat concrete initiatieven ook daadwerkelijk worden omgezet in ontwikkelingen te vergroten. Hierin zien wij een heel belangrijke rol voor De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen weggelegd.

Basis op orde

We zien ook een coördinerende rol voor De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen om ervoor te zorgen dat de basis op orde komt en blijft. In deze verkenning hebben wij aandacht besteed aan de volgende componenten van 'de basis':

- Horeca/musea/bezoekerscentra (attracties)
- Openbaar vervoer (bus en trein)
- Wandelroutes
- Fietsroutes

Hierin constateren wij dat er een goed netwerkstructuur is qua wandelen en fietsen. De bereikbaarheid met OV is op veel plekken in het werkgebied een uitdaging. Verder is er relatief veel aanbod in de regio dat toe is aan nieuw elan en stevige doorontwikkeling of zelfs herontwikkeling. Ook missen wij een paar échte trekpleisters die het verhaal van 'de Grote Rivieren' en het verhaal van 'de Waterkraan van Nederland' beleefbaar en aantrekkelijk maken voor een breed publiek. Tevens benoemen wij een aantal bedreigingen - zoals bijvoorbeeld exploitatie van de veerpontjes.

De ontwikkelthema's

Op basis van de verkenning van geschiedenis, landschap, de analyse van de basis en een reeks werkateliers met betrokkenen uit het werkgebied hebben we ook een inventarisatie gemaakt van bestaande en potentiële kansen. De uitkomsten hiervan hebben wij vervolgens geclusterd in een paar ontwikkelthema's:

- Beteugeling van het water
- Landschap als strijdtoneel
- Ambachten, industrieën en handel
- Landgoederen, kastelen en buitenplaatsen
- Natuur en landschap
- Religieuze geschiedenis

Wij zien de ontwikkelthema's als complementair t.o.v. bestaande thema's zoals bijvoorbeeld 'Hanzesteden' en 'Herinneringstoerisme'.

De belangrijkste aanbevelingen

- Zet in op versterking van het aanbod en de belevingskwaliteit van nieuw en bestaand aanbod in de regio. Neem de ontwikkelthema's als aanzet.
- Neem het schaalniveau van de steden en streken zelf als vertrekpunt voor de ontwikkelingen. Zoek altijd naar de complementariteit en probeer niet 'Regio Arnhem-Nijmegen' als bestemming neer te zetten.
- Faciliteer betekenisvolle samenwerking op het schaalniveau van De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen en organiseer kennisontwikkeling, lobby en agendasetting voor wat toeristisch-recreatief beleid betreft.
- Tracht om vanuit De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen te zorgen dat belevingskwaliteit meegenomen wordt in de visie-, beleids- en besluitvorming dat de komende jaren nodig zal zijn in relatie tot de grote maatschappelijke transities die op ons afkomen.
- Faciliteer vanuit De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen kennisontwikkeling van ambtenaren en bestuurders in de achttien gemeenten, de twee provincies en de bilaterale samenwerking Euregio Rijn-Waal.

Kaart van Gelderland en Overijssel van Mercator Hondius (Bron: Inter-antiquariaat Mefferdt & De Jonge)

1

Inleiding

Introductie

In opdracht van *De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen* heeft *For the Love of Place* de opdracht gekregen om - samen met de erfgoeddeskundigen van *The Missing Link* en de landschapsarchitecten van *NOHNIK Architecture & Landscapes* - de mogelijkheden te verkennen om te komen tot zogenaamde 'belevingsgebieden' als basis voor toeristisch-recreatief beleid en planvorming.

'Belevingsgebieden' is een concept, denk- en werkwijze dat door Jorrit Noordhuizen (*NOHNIK*) en Martin Boisen (*For the Love of Place*) eerder is ontwikkeld voor de Veluwe. Het idee is dat er een onderliggende beleving is dat zorgt voor samenhang en een sterke, gezamenlijke identiteit voor een gebied. In het geval van de Veluwe was het duidelijk: de meeste Nederlanders hebben een duidelijk beeld bij 'de Veluwe' als gebied, als bestemming, als beleving en als landschap. De belevingsgebieden zijn vervolgens bedoeld om onderscheid te maken in delen van dit grotere gebied. Ze worden vormgegeven op basis van wat er was, wat er is, en wat er zou kunnen zijn - en leggen daarmee de basis voor toeristisch-recreatief gebiedsontwikkeling en gebiedsmarketing. Een aanpak via belevingsgebieden dient dus structureren te zijn voor zowel de beïnvloeden van het aanbod als de beïnvloeding van de vraag.

Hieronder zullen wij de verschillende elementen toelichten. Omdat de inhoud van de hoofdstukken van dit rapport deze elementen volgt, doet het volgende ook dienst als leeswijzer en als overzicht van het proces dat wij doorlopen hebben.

Het bovengenoemde onderscheid tussen de verschillende belevingsgebieden binnen een werkgebied wordt vastgesteld op basis van wat wij 'stamkapitaal' noemen: Stamkapitaal kan een kwestie zijn van materieel of immaterieel erfgoed in de vorm van gebeurtenissen uit de geschiedenis waarvan vandaag meer of minder van terug te zien is. In dit rapport behandelen we deze stamkapitaal in hoofdstuk 2: 'Stamkapitaal: Geschiedenis'. Dit hoofdstuk is primair gebaseerd op een analyse uitgevoerd door *The Missing Link* en *NOHNIK* heeft die analyse vervolgens aangevuld is aan de hand van werkateliers in de regio.

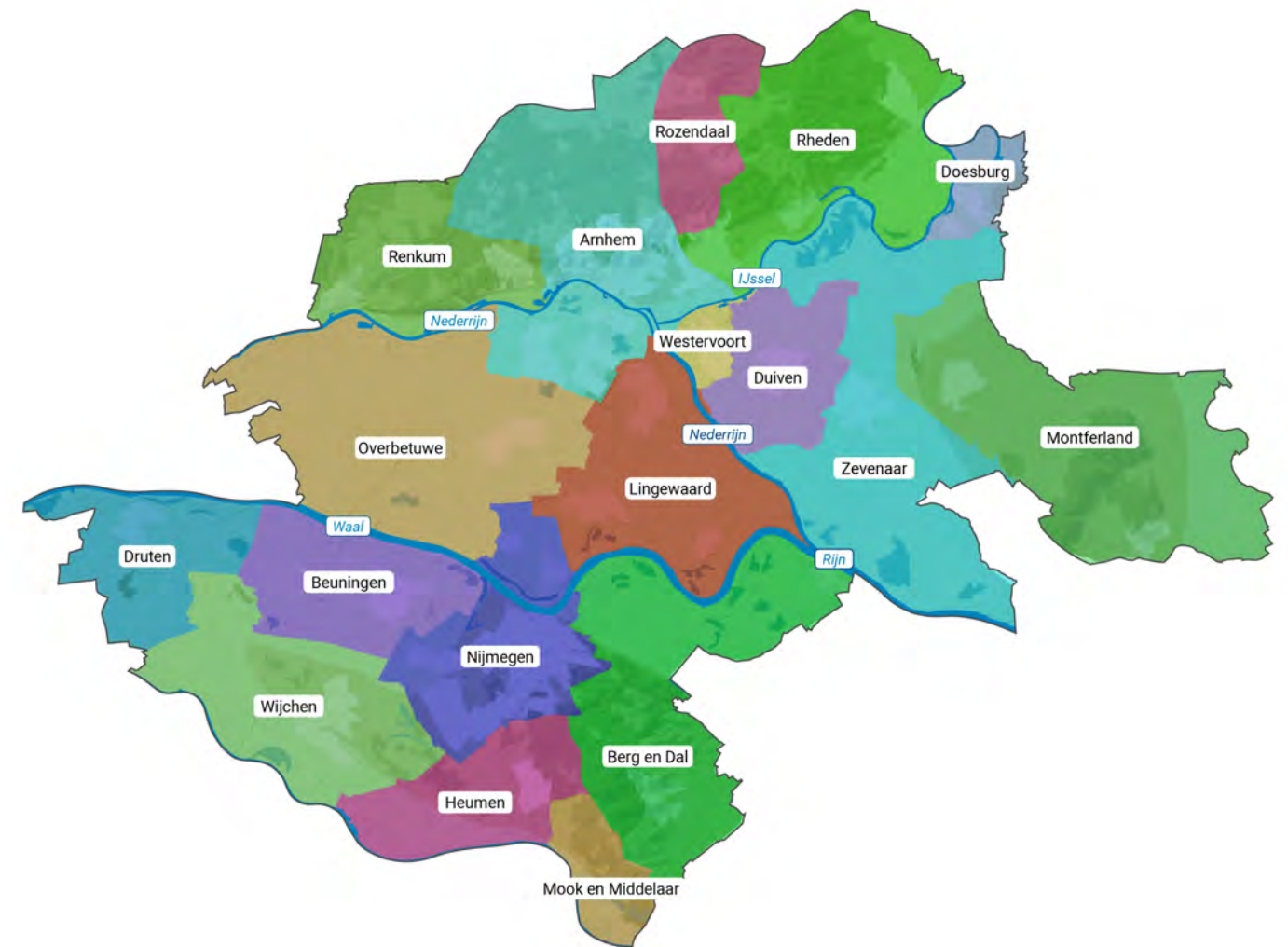
Stamkapitaal kan ook een kwestie zijn van landschap. Niet alleen omdat het landschap essentieel is voor de huidige

beleving van een gebied, maar ook omdat het landschap vaak ingericht is met een bepaald ideaal of functie voor oog. Als zodanig vertelt het landschap een verhaal van (delen van) een gebied. In dit rapport behandelen we deze stamkapitaal in hoofdstuk 3: 'Stamkapitaal: Landschap'. Dit hoofdstuk is primair gebaseerd op een analyse uitgevoerd door *NOHNIK* dat vervolgens aangevuld is aan de hand van werkateliers in de regio.

Het derde ingrediënt om te komen tot belevingsgebieden zijn de kansen die door ervaringsdeskundigen uit het werkgebied zelf worden aangereikt. Naast het bestuderen van bestaande documenten en rapporten zijn hiervoor werkateliers gehouden met ambtenaren, natuurbeheerders, museumdirecteuren, exploitanten van cultureel erfgoed, horecaondernemers en velen andere informanten die (een deel van) het werkgebied goed kennen. In hoofdstuk 4: 'Inventarisatie recreatieve kansen' geven wij hier verslag van. Dit hoofdstuk is een co-productie tussen *NOHNIK* en *For the Love of Place*.

Op basis van de drie bovenstaande ingrediënten is in hoofdstuk 5: 'Ontwikkelthema's Regio Arnhem Nijmegen' een structuur aangebracht aan de hand van regio-brede thema's die meer of minder potentie heeft voor toeristisch-recreatieve ontwikkeling. Ook dit hoofdstuk is een coproductie tussen *NOHNIK* en *For the Love of Place*.

In hoofdstuk 6 delen wij onze bevindingen vanuit het perspectief van het concept van 'belevingsgebieden' en geven wij een reeks aanbevelingen over hoe toeristisch-recreatieve gebiedsontwikkeling verder vorm kan krijgen in De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen. Dit hoofdstuk is geschreven door *For the Love of Place*.

Het werkgebied van De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen.

2

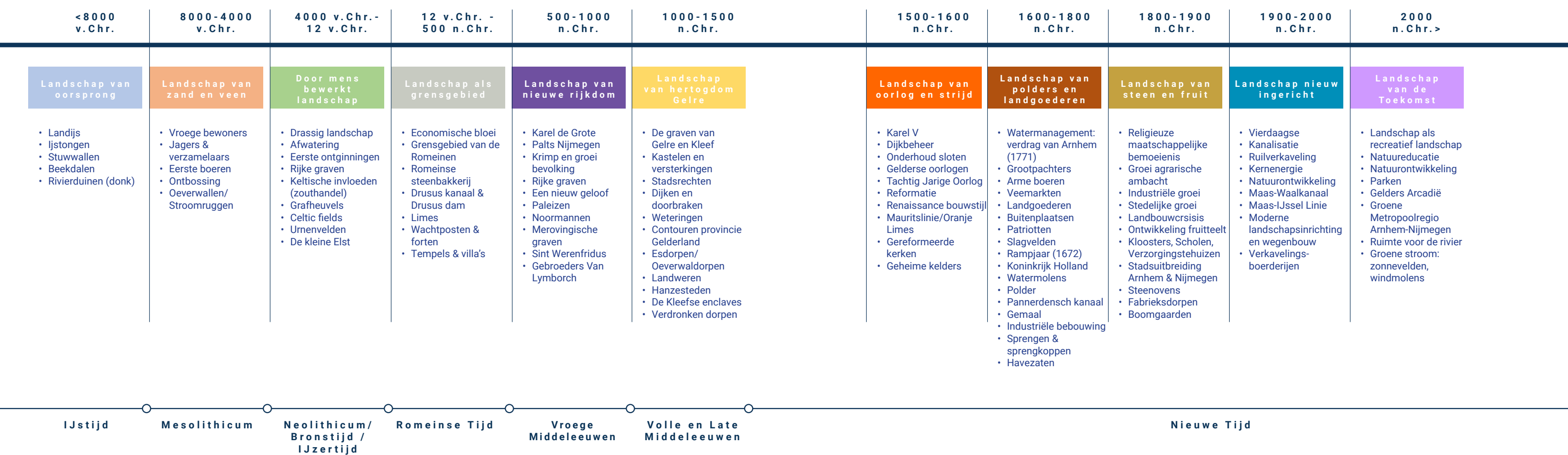
**Stamkapitaal:
Geschiedenis**

De geschiedenis in de Regio Arnhem-Nijmegen

Door de eeuwen heen is het landschap van de regio Arnhem-Nijmegen onderhevig geweest aan verschillende natuurlijke processen. De verschillende IJstijden en de doorkruising van het gebied door verschillende rivieren hebben het landschap gevormd. Naast de natuurlijke processen heeft ook hier de mens een grote invloed gehad op de vorming van het landschap. Al vanaf de Romeinse tijd is men hier bezig geweest met het op grote schaal aanpassen van de loop van rivieren en watergangen. Hier komt er voorlopig ook geen einde aan.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de verschillende tijdspanes die hieronder in de tijdlijn geschetst zijn. De verschillende tijdspanes zijn tot stand gekomen op basis van een historische analyse verrijkt met de input verkregen vanuit de werkateliers.

In het hoofdstuk worden de belangrijkste processen en/of gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden benoemd en wordt aangetoond welke sporen hiervan vandaag de dag nog aanwezig en (in potentie) beleefbaar zijn in het gebied.

Landschap van oorsprong

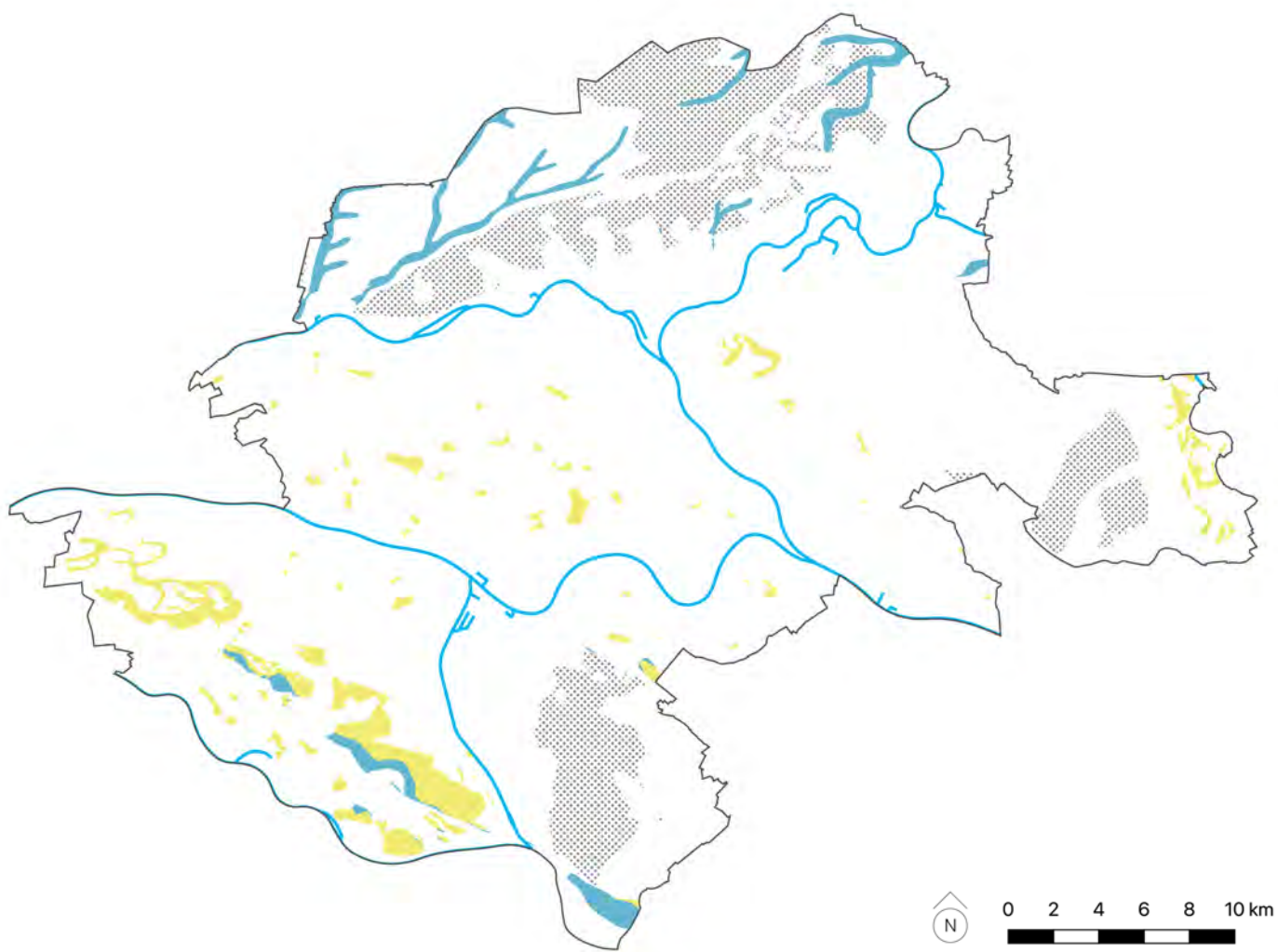
In de voorlaatste IJstijd (het Saalien, ca.150.000 jaar geleden) bereikte het Scandinavische landijs Noord Nederland. Aan de randen van de ijskap gleden verschillende ijstongen richting het zuiden. De ijstongen stuwden de bodem op tot hoge heuvelruggen. Zo ontstonden de hoge stuwwallen van de Veluwe, Montferland, Arnhem, Nijmegen en Groesbeek. Tussen de stuwwallen ligt het brede dal van de Waal en Rijn, ook bekend als de Gelderse Poort. Door het smelten van het landijs ontstonden smeltwaterstromen die de dalen vormden.

Tijdens de laatste IJstijd (het Weichselien, ca. 70.000 10.000 jaar geleden) bereikte het landijs ons land niet. Wel was het zo koud dat er geen begroeiing was en de wind vrij spel had. In het hele land werden daardoor zandlagen, ofwel dekzanden, afgezet. Dit dekzand vormde vlakken, lage ruggen en koppen. Daarnaast was er activiteit van kleine waterstroompjes, waardoor smeltwaterdalen verder werden ingesneden. In deze zandige riviervlaktes werden op grote schaal rivierduinen opgestoven. Ook zorgden de stroompjes op veel plekken voor leem en zandafzettingen. Hierdoor is er zeer vruchtbare grond ontstaan.

Tijdens de laatste IJstijd veranderde de stroom van de Rijn. Vroeger liep deze met een grote bocht ten noorden van de stuwwal van Montferland, door het dal van de Oude IJssel, naar het noordwesten en boog bij Doesburg af naar het westen. Later brak de Rijn door de stuwwal van Montferland en Nijmegen en vervolgde zijn stroom naar het zuiden. De rand van de stuwwal werd aangevreten door de Rijn, en later door de Waal, waardoor de steile helling van Beek en Ubbergen is ontstaan.

IJsbekking en stuwwallen Nederland (Bron: Nevenzel.nl)

Wat er nu nog van te zien is: Landschap van oorsprong (<8800 v. Chr.)

- Legenda
- Stuwwal
 - Rivierduin (donk)
 - Beekdal

Landschap van zand en veen

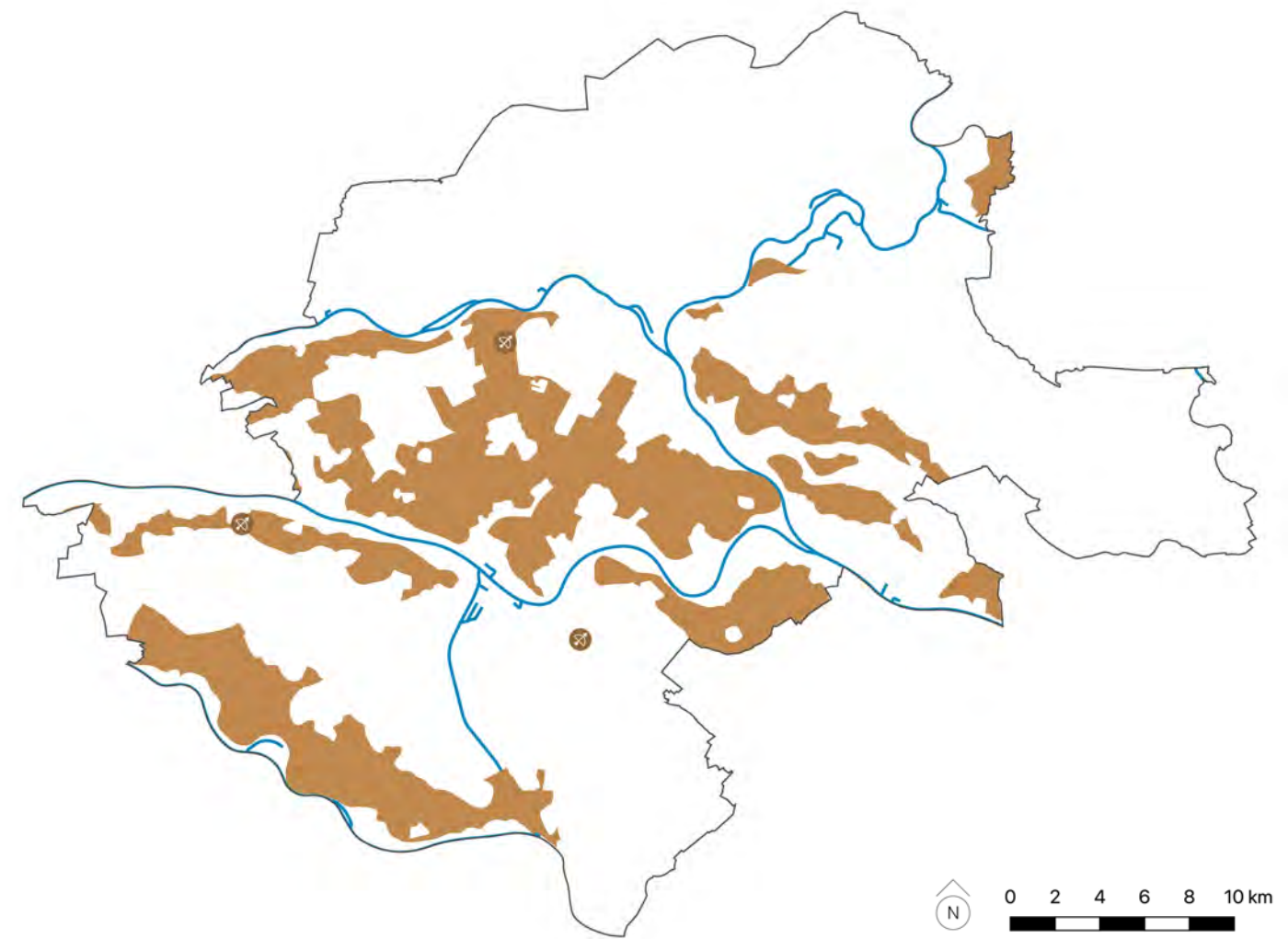
Geschiedenis van de Mens (Bron: Marc Vermeersch)

Vanaf 8000 v. Chr. zorgde een warmer klimaat voor meer open water, bossen en een grotere diversiteit aan planten, wild en vis. Zo kwamen halverwege de Steentijd de eerste tijdelijke bewoners in het gebied, de Rijnbeekengroep. De groep van jagers en verzamelaars leefden van het vruchtbare landschap, en kozen de hoger gelegen delen om hun kampen op te zetten. Op de oeverwallen, rivierduinen, donken en stroomruggen hielden ze droge voeten en was er genoeg drinkwater aanwezig.

Sporen van jagers en verzamelaars zijn aangetroffen in onder andere Deest, Schuytgraaf en Nijmegen. De vondsten bestaan uit vuurstenen objecten, botresten van wilde dieren, sporen van hutten en/of resten van haardplaatsen.

Later stapte men over op akkerbouw, veeteelt en visserij, naast het jagen en verzamelen. Ze beschikten over de vaardigheid om potten te bakken, die ze vaak fraai versierden. Ook werden er stenen bijlen geslepen om bos mee te ontginnen.

Wat er nu nog van te zien is: Landschap van zand en veen (8800-4000 v. Chr.)

Legenda

- Stroomrug/oeverwal
- Archeologische vindplaats prehistorie
- Hedendaagse loop rivieren

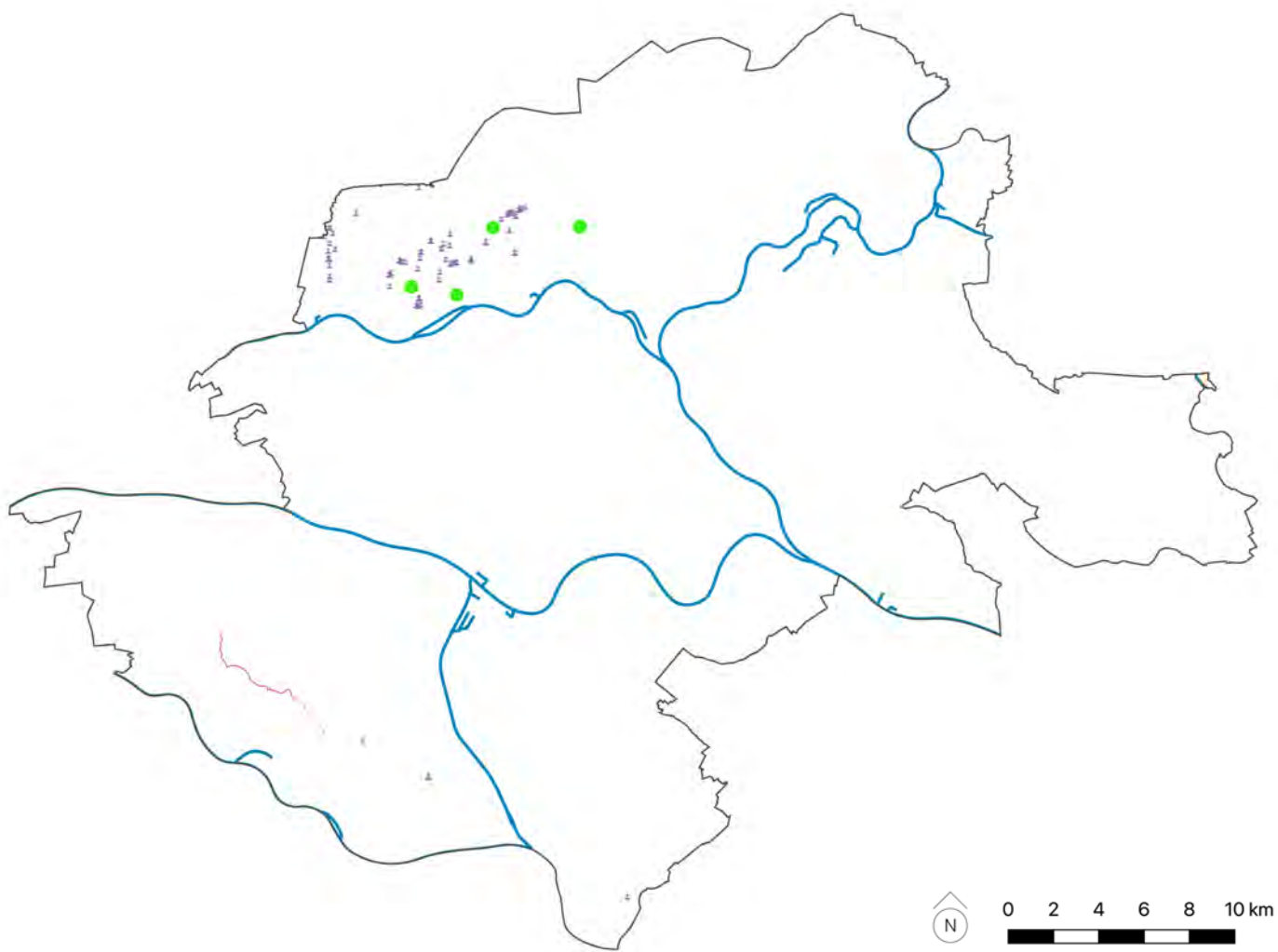
Door mens bewerkt landschap

Door de groei van de landbouw rond 4000 v. Chr. was er behoefte aan meer ruimte. Hiervoor werd onder andere naar de natte, drassige gebieden gekeken, zoals in Wijchen. Om de bodem daar geschikt te maken voor landbouw, manipuleerde men het landschap door een afwateringsgeul te graven, tegenwoordig bekend als de Kleine Elst. De geul is één van de oudste werken van watermanagement die wij in Nederland kennen en wordt tot op de dag van vandaag gebruikt. Overige bewoningssporen vond men voornamelijk terug op de flanken van de stuwwallen en op de oeverwallen, rivierduinen, donken en stroomruggen.

Vanaf de prehistorie werd het landschap ook voor culturele doeleinden gebruikt. Zo ontstonden er, in de periode van de Midden Bronstijd tot Vroege IJzertijd, grafheuvels en urnenvelden in de buurt van Heumen, Arnhem, Wijchen en Groesbeek. Sommigen zijn nog steeds in het landschap zichtbaar. Van de Late IJzertijd zijn er Keltische vorstengraven of wagengraven gevonden in Nijmegen, Wijchen, Overasselt en de Hatertse en Overasseltse vennen. Dit waren de graven van vooraanstaande figuren met rijke grafgiftten, zoals bronzen zwaarden, bronzen emmers (situla's) en wagens met bronzen versieringen.

Grafheuvels Arnhem Warnsborn (Bron: Expo OER)

Wat er nu nog van te zien is: Door mens bewerkt landschap (4000 - 12 v. Chr.)

- Legenda
- Grafheuvel / Urneveld
 - Celtic fields
 - De kleine Elst
 - Hedendaagse loop rivieren

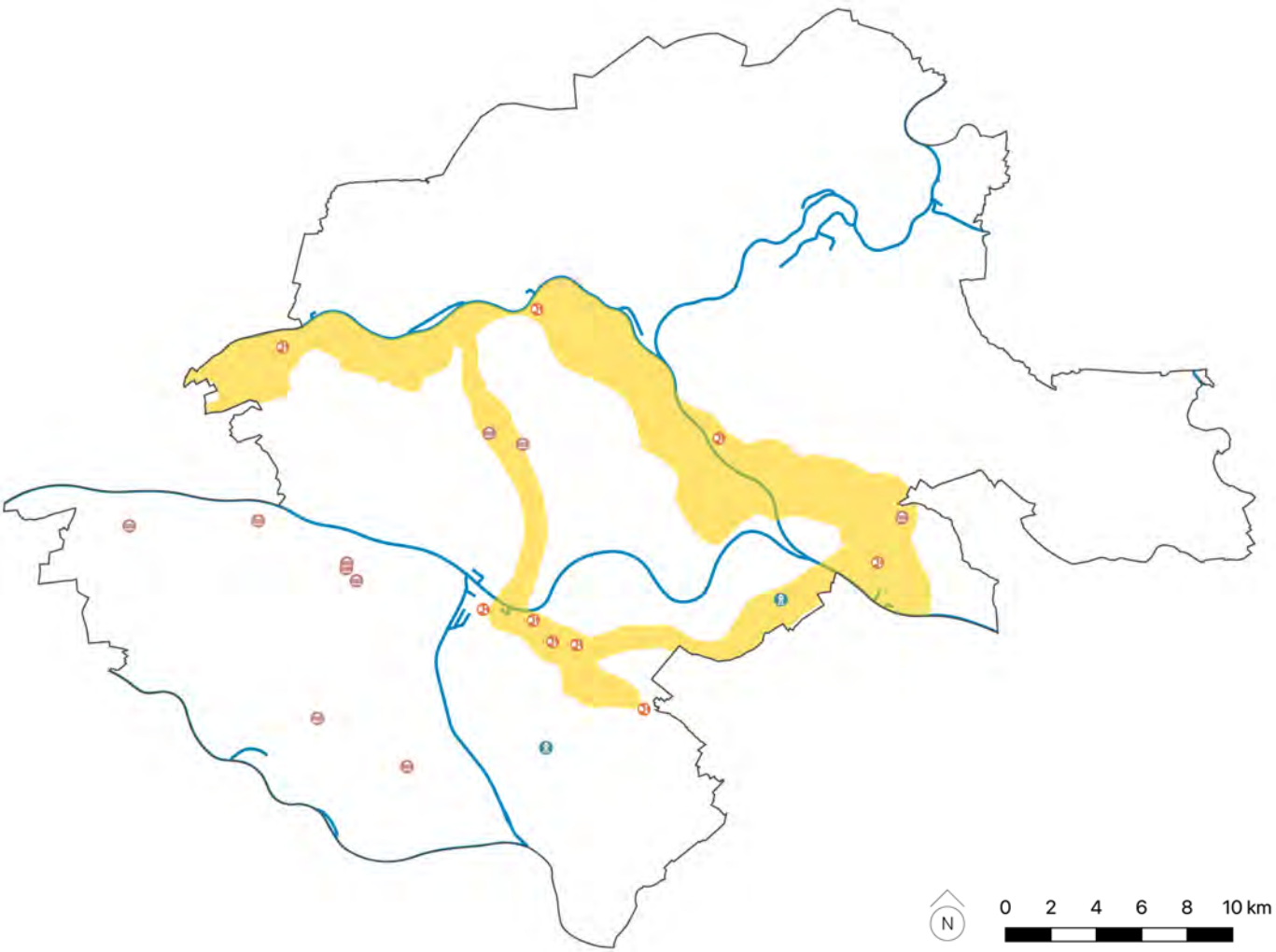
Landschap als grensgebied

In 12 v. Chr. hadden de Romeinen hun rijk uitgebreid tot aan de Rijn. De rijksgrens (Limes) lag dwars door de huidige Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen. Deze grens werd versterkt met wachtposten en forten, zoals in Randwijk, Driel, Arnhem Meinerswijk (Castra Herculis), Loowaard en Herwen De Bijland (Carvium).

De aanwezigheid van de Romeinen beïnvloedde de bebouwing in de regio. Zo verschenen er Romeinse tempels in Elst en Herwen, en villa's bij Ewijk, Druten en Plasmolen. In Nijmegen (Noviomagum) verscheen een legerplaats met forten op het Kops Plateau en op de Hunerberg. Op en rond de Valkhofheuvel bouwden de Romeinen de hoofdstad van het Bataafse district: Oppidum Batavorum. De Romeinen beïnvloedden ook gebieden buiten de rijksgrens. Zo zijn er in Loerbeek en 's Heerenberg in Montferland, Romeinse munten en graven aangetroffen.

De Romeinen wilden naar Friesland en om daar te komen hadden ze een goede verbinding nodig. Wegen waren niet handig in dit zompige land, dus ze besloten om een betere waterweg aan te leggen. Tussen de Rijn en het Flevomeer werd het Druskanaal gegraven onder generaal Nero Claudius Drusus. De kennis over de exacte geografische ligging is verloren gegaan. Het kanaal kan ook westelijker hebben gelegen. Rond dezelfde tijd is ook de Dam van Drusus aangelegd. Door middel van de dam trachtte men om een deel van het Rijnwater via de Nederrijn te laten lopen i.p.v. de Waal. De dam van Drusus is één van de eerste waterbouwkundige werken in Nederland. De Romeinen hadden ook andere projecten voor watermanagement. Zo werd de Kleine Elst verlengd en gekanaliseerd.

Wat er nu nog van te zien is: Landschap als grensgebied (12 v. Chr. - 500 n. Chr.)

Landschap van nieuwe rijkdom

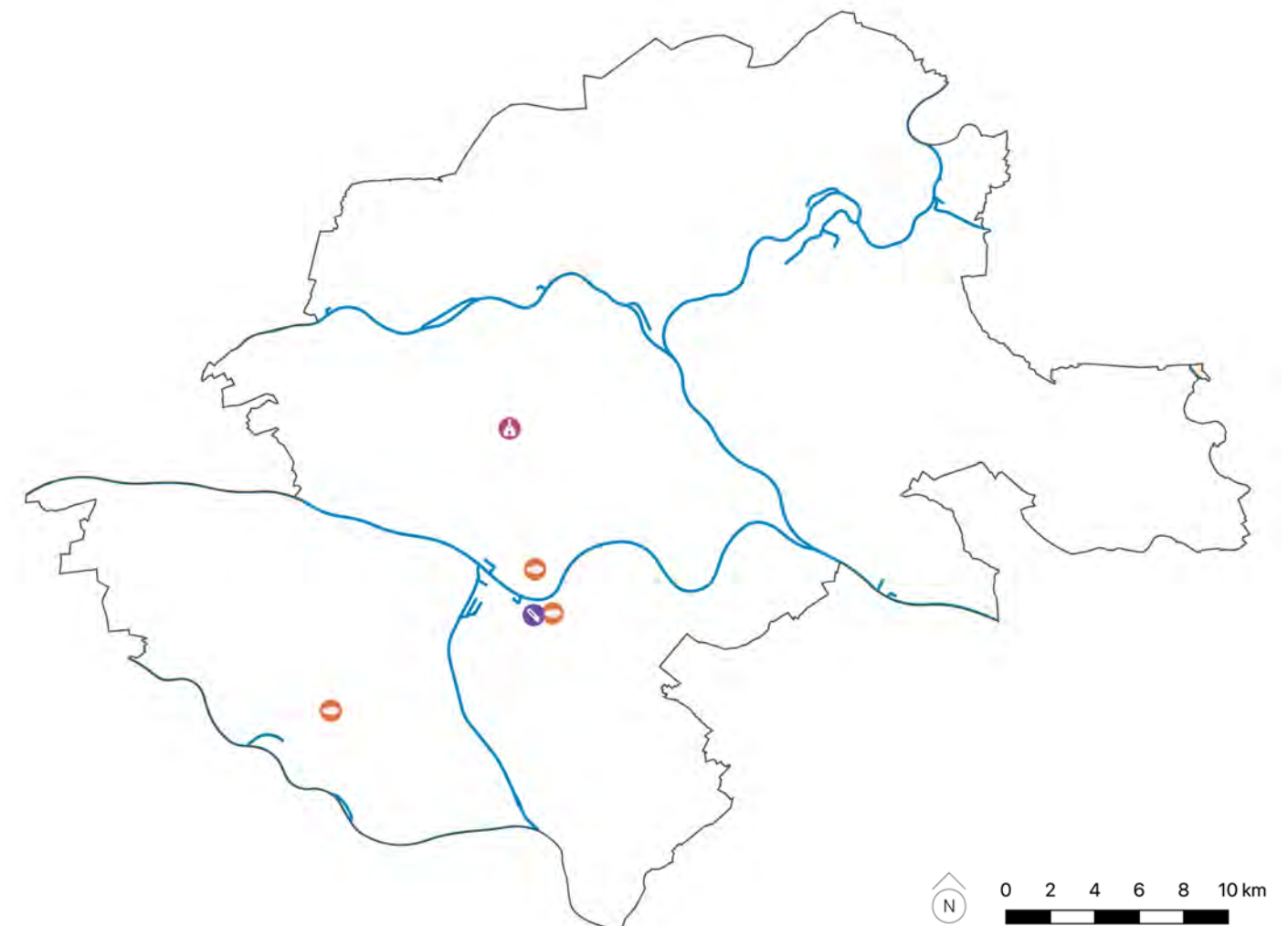
Wanneer het Romeinse rijk aan het einde van de 5e eeuw ten onder ging, namen de Franken de macht over. Het vertrek van de Romeinen zorgde voor een afname in de handel en bevolkingsdichtheid en een achteruitgang van de economie. Slechts op de hogere plekken rond de rivieren bevonden zich nog relatief grote bewoningskernen.

Toch was de welvaart niet geheel verloren gegaan. Zo zijn er in Wijchen, Nijmegen en Lent verschillende graven aangetroffen waarin waardevolle grafgiften lagen. Deze dateren uit de Merovingische periode (481-751) en bevatten ijzeren bijlen, ijzeren lanspunten, een kleed met gouddraad, een zwaard met goud en kostbare stenen, kammetjes, mesjes en/of sieraden. In Nijmegen lag zelfs iemand begraven in een loden kist, ook wel bekend als De Loden Lady. Toen vanaf 750 de meeste inwoners van Gelderland zich hadden bekeerd tot het Christendom, werd rijkdom niet langer in graven vertoond.

Van 768 tot 814 was het Frankische Rijk in handen van Karel de Grote. In deze tijd begonnen dorpen weer te groeien en zich te vermenigvuldigen. Hij startte veel bouwprojecten om de glorie van het Frankische rijk te kunnen tonen. Zo bouwde hij een palts (paleis) in Nijmegen op de plek van het Valkhofpark. Na het overlijden van Karel de Grote viel het rijk uiteen door opvolgingsoorlogen en invallen van de Noormannen. De Noormannen brandden de palts in Nijmegen plat waardoor we niet weten hoe deze eruit heeft gezien.

Vindplaats van Vroeg middeleeuws begraafing in loden kist 'De Loden Lady' (Bron: Willem Nabuurs)

Wat er nu nog van te zien is: Landschap van nieuwe rijkdom (500 - 1000 n. Chr.)

Legenda

- Merovingische graven
- Gebroeders van Lymborch
- Sint Werenfridus
- Hedendaagse loop rivieren

Landschap van hertogdom Gelre

Vanwege onrust in het voormalig Frankische rijk, kwamen gebieden ter plaatse van Gelderland, Limburg en West Duitsland in handen van de graven Gerard en Rutger Flamens. Gerard werd stamvader van het huis Gelre en Rutger van het huis Kleef. Hun bezittingen stonden echter nog niet vast. Tot in de 14e eeuw veroverden, kochten en erfden hun opvolgers de graafschappen Gelre en Kleef bij elkaar. In de Overbetuwe en Lingewaard kwamen de graven van Gelre en Kleef elkaar regelmatig tegen, waar ze streken om de macht.

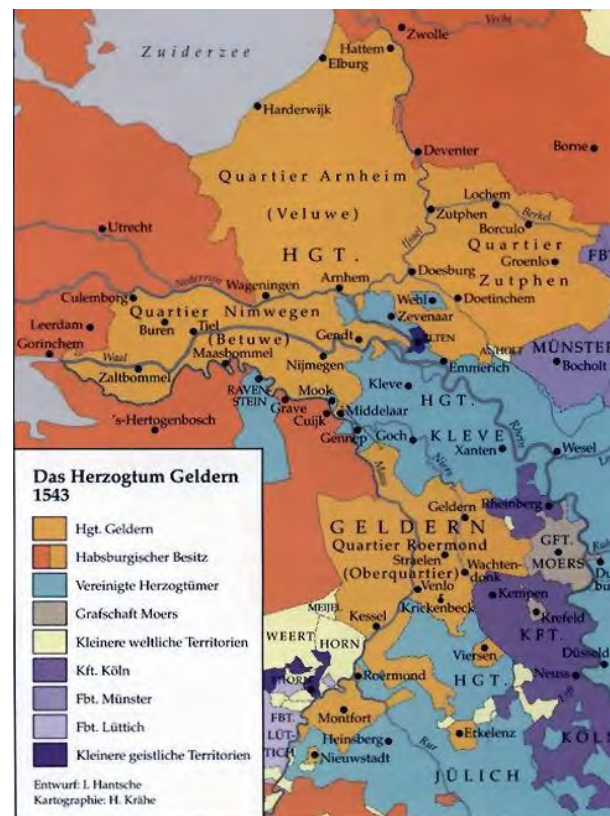
In 1339, onder Graaf Reinald II, werd Gelre een hertogdom en kreeg het een verheven status. Kleef volgde in 1417. Reinald II verbeterde het bestuur om de samenhang binnen zijn hertogdom te vergroten. Uiteindelijk werd het hertogdom opgedeeld in vier bestuurlijke kwartieren met ieder een hoofdstad: de kwartieren van Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem. Het huidige Gelderland volgt nog steeds de contouren van de drie noordelijke kwartieren.

Reinald II zette in op het verbeteren van de welvaart door het creëren van meer landbouwgrond. Woeste gronden en venen werd hiervoor ontgonnen, waaronder de broekgebieden langs de rivieren. Vele gemeenschappelijke gronden, bossen en heidevelden werden verdeeld, omgehakt of afgegraven. Ook verkocht en schonk de graaf eigen stukken grond op de Veluwe aan lokale dorpen.

Dorpen in het landschap

De dorpen, die vanaf de Karolingische tijd weer groei kenden, kregen gedurende de Middeleeuwen steeds meer vorm. Het landschap waarin de dorpen zich bevonden, bepaalde de vorm en ontwikkeling van het dorp.

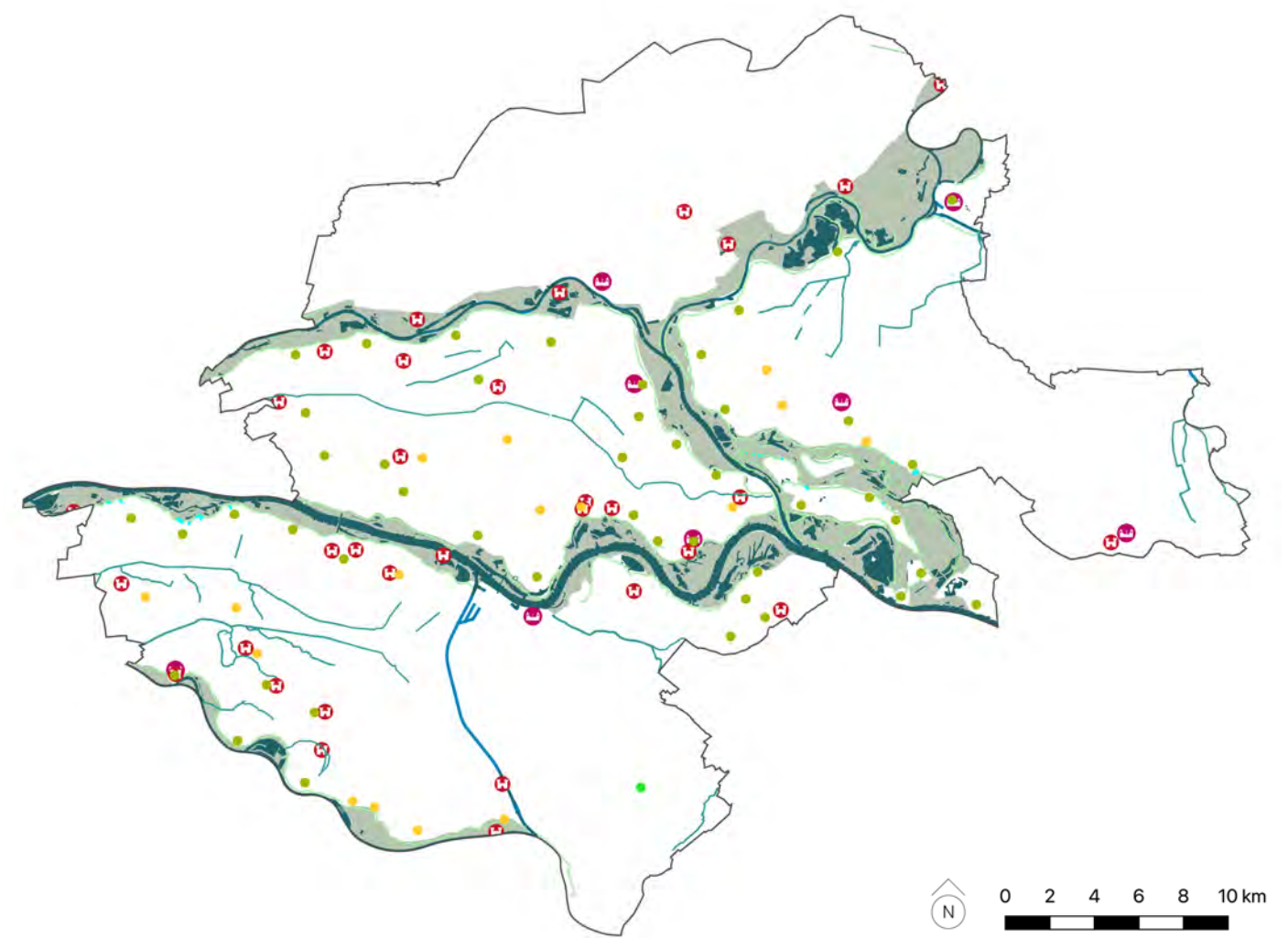
Zo verschenen er esdorpen op de flanken van de stuwwallen. Dit waren dorpen met boerderijen en akkercomplexen, ontstaan op de overgang van de droge zandgronden naar de lage, nattere gebieden. Een es is een gemeenschappelijk akker en werd eeuwenlang bemest met heideplaggen en schapenmest. De lage, nattere delen van de stuwwallen werden gebruikt als wei of hooiland. Ontgonnen gronden, zoals heidevelden, werden ook gemeenschappelijk gebruikt.

Hertogdom Gelre in 1543
(Bron: Hantsche Atlas zur Geschichte des Niederrheins)

Boerderij in Gelderland (Bron: Anton Mauve, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie)

Wat er nu nog van te zien is: Landschap van hertogdom Gelre (1000 - 1500 n. Chr.)

Legenda

- Nederzettingen op oeverwallen
- Nederzettingen op rivierduinen (donken)
- Esdorpen
- Historische steden met stadsrechten
- Kastelen & kasteelplaatsen
- Historische dijken en uiterwaarden
- Wiel
- Weteringen

Kasteel op Landgoed Biljoen (Bron: Gelders Archief)

In het rivierengebied lagen de meest geschikte gronden om te wonen op de hoogste delen van de oeverwallen, donken en stroomruggen. Deze werden als eerste ontgonnen voor de landbouw, waardoor oeverwaddorpen ontstonden. Vervolgens werden ook de minder gunstige delen van de ruggen in gebruik genomen als weide en hooiland. De gronden langs de rivier waren, door hun grote vruchtbaarheid als gevolg van de jaarlijkse overstromingen, zeer geschikt als weidegrond. De zware kleigronden in de kommen, waar tot in de zomer water kon blijven staan, konden alleen als hooiland dienst doen. De kommen werden dan ook pas vanaf de 13e eeuw ontgonnen. Desondanks bleef men lang op de hogere gronden wonen. In de kommen kennen we slechts enkele oude boerderijen, gebouwd op hoge terpen.

Kastelen, versterkingen en steden

Vanaf de 11e eeuw maakte de Middeleeuwse samenleving grote veranderingen mee. De productiviteit in de landbouw groeide, de bevolking nam toe en de handel herleefde zich. Dit leidde tot het ontstaan van steden en het toenemen van de welvaart.

Op het platteland namen veel edelen vanaf het jaar 1000 als leenmannen de plaats in van het centrale gezag, in ruil voor grond van de leenheer. Versterkingen, motten, woontorens, versterkte boerderijen en kastelen verrezen in het landschap om bescherming te bieden tegen concurrenten en vijanden. Uit de Liemers kennen we tevens verschillende landweren.

Steden als Arnhem, Doesburg, Nijmegen en Gendt kregen in de 13e eeuw stadsrechten en werden uitgebreid met nieuwe gebouwen en stadspoorten. Door het verkrijgen van stadsrechten kregen ze vrijheden en privileges waardoor ze uit konden groeien tot belangrijke economische centra. De gunstige ligging van Arnhem, Doesburg en Nijmegen aan de rivieren, had de bloei van de handel mogelijk gemaakt. Deze steden deden voornamelijk aan doorvoerhandel: het verplaatsen van goederen van en naar grotere centra. In de 15e eeuw begon de groei van de Gelderse steden te stagneren, doordat ze werden overschaduwd door de opkomende Hollandse steden. Dit kwam mede door verzanding van de IJssel die de handel bemoeilijkte.

Dijken en doorbraken

Sinds de 11e eeuw legden de bewoners aan de Maas, Waal en de Rijn zelf losse dijken aan om zich te beschermen tegen overstromingen. Echter werkten deze niet zoals gewenst en was de wateroverlast nog niet verholpen. In de 14e eeuw, op initiatief van graaf Reinald II, werden daarom aaneengesloten dijken aangelegd aan de Maas en Waal. Voor het onderhoud van deze dijken werden duidelijke regels opgesteld. Ook verbeterde Reinald II de afwatering in de komgebieden en andere natte plekken door sloten, sluizen en weteringen aan te leggen. In het bijzonder werd de Linge verlengd en afgedamd, waardoor de rivier geschikt werd om op af te wateren.

Al snel bleek dat het systeem van aaneengesloten dijken problematisch was. De dijken sloten de rivieren in, waardoor dijkdoorbraken en overstromingen juist eerder voorkwamen. Water en soms ijs brak dan met donderend geweld een dijk door en vormde zo een gat in de dijk, met daarachter een groot rond gat in de bodem. Deze ronde gaten worden wielen, kolken of waaien genoemd.

Tot in de 19e eeuw kwamen dijkdoorbraken nog vaak voor. Langs de rivieren zijn daarom ontzettend veel wielen ontstaan die nog steeds in het landschap zichtbaar zijn. Eén van de bekendste wielen is het Oude Grindgat in Weurt dat in 1805 gevormd werd. Deze wordt in de volksmond de Duivelswaai genoemd. Volgens een legende zou de duivel daar namelijk een klok hebben begraven die hij had gestolen uit een toren. Naar horen zeggen klinkt hier elke kerstnacht daarom een klokgelui.

Ook werd door de bedijking de meanderende werking van de rivieren afgeremd. Oude strangen van rivieren die kenmerkend waren voor dit meanderend proces kwamen droog te liggen en zijn in de loop van de tijd grotendeels verdwenen in het huidige landschap. In de Liemers zijn de oude Rijnstrangen nog steeds goed zichtbaar in het bestaande landschap.

IJsschotsen slaan over de dijk
(Bron: Gravure Dijkdoorbraak 1799, Collectie Atlas van Stolk)

Landschap van oorlog en strijd

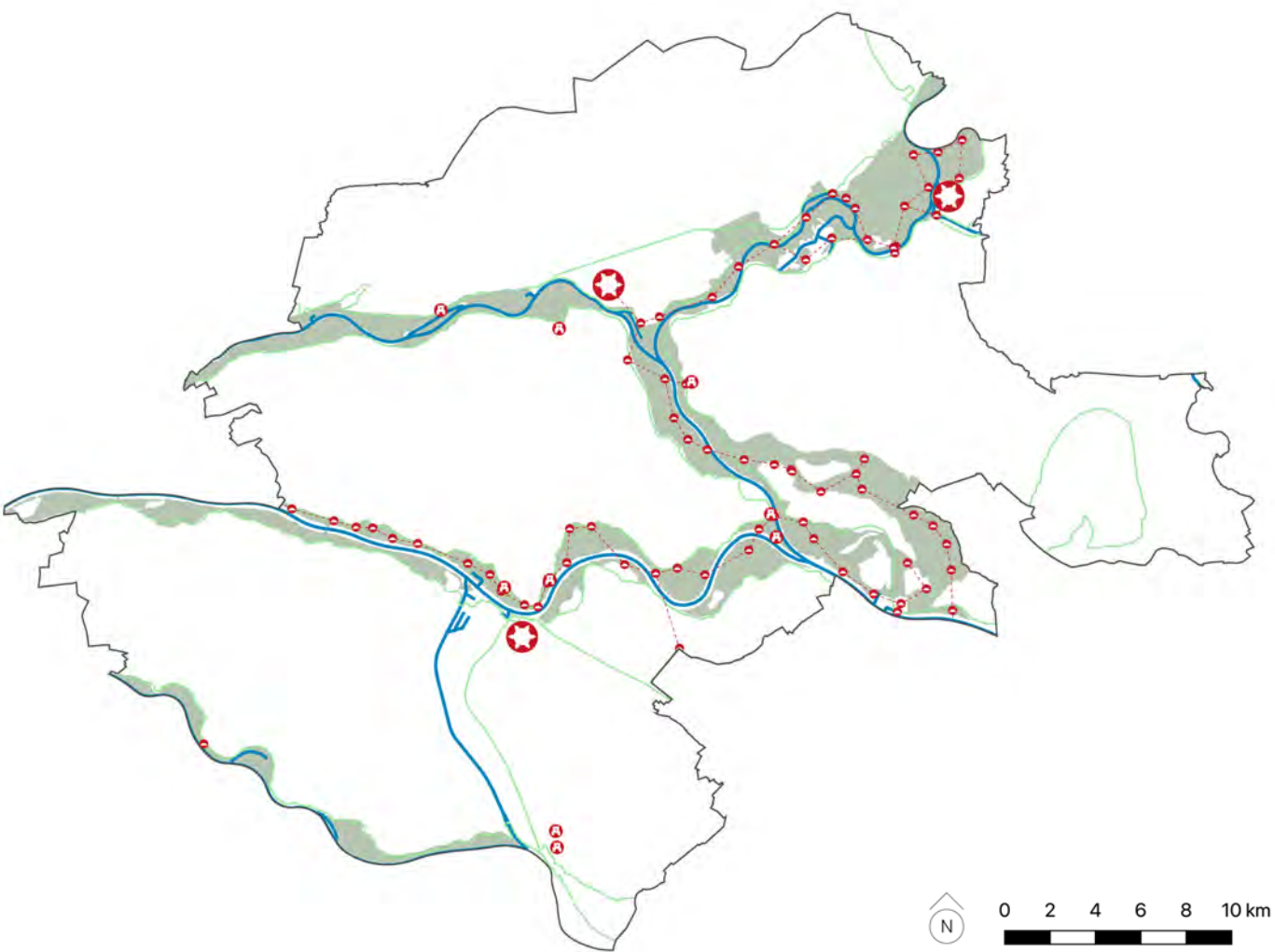
Vanaf de 15e eeuw stagneerde de groei van Gelre. Dat werd versterkt toen Hertog Karel van Gelre tussen 1501 en 1543 in strijd was met de Bourgondisch Habsburgse Nederlanden over de macht in Gelre. Tijdens deze Gelderse Oorlogen laaiden er op verschillende plekken in de Nederlanden geregeld gevechten op. Karel van Gelre en zijn aanhang streefden naar herstel van de gewestelijke autonomie en oude privileges die door de Bourgondisch Habsburgse heersers waren ondermijnd. Echter slaagde hij hier niet in. Gelre werd in 1543, als laatste van de 17 Nederlanden, ingelijfd in het Habsburgse Rijk dat onder leiding stond van Karel V.

Gelderse Oorlogen (Bron: Nederlandse Leeuw)

Karel van Gelre en zijn maarschalk Maarten van Rossum waren volgens verhalen bruut in hun oorlogvoering. Regelmatig deden zij aan plunderen, gijzelen en brandstichten. Met de buitgemaakte rijkdom huurden zij vervolgens soldaten in. Tegelijkertijd was Karel wel een goede bestuurder. Hij hield namelijk persoonlijk toezicht op het beheer en onderhoud van dijken en sloten. Ook zorgde hij ervoor dat na 1530 de loop van de Rijn bij Arnhem werd verlegd om de stad direct aan het water te krijgen. Samen met Maarten van Rossum was hij tevens een verspreider van de Renaissancestijl in het hertogdom Gelre. Voorbeelden hiervan zijn Pallazo Maarten van Rossum, oftewel het Duivelshuis in Arnhem, en het praalgraf van hertog Karel van Gelre in de Eusebiuskerk in Arnhem.

- Legenda
- Vestingstad
 - Verdedigingswerken
 - Schansen en redoutes
 - Mauritslinie
 - Dijken en uiterwaarden
 - Hedendaagse loop rivieren

Kaart van Schenkenschans met schipbrug
(bron: Atlas van Loon, Joh. Jacobi Schort, ca. 1640-PD)

Karel V werd in 1555 opgevolgd door Filips II. In 1559 werd Prins Willem van Oranje door Filips II benoemd tot stadhouder in de Nederlanden. Vanwege onvrede over politieke en religieuze besluiten kwam Willem van Oranje in 1568 met de Nederlanden in opstand tegen Filips II en begon de tachtigjarige oorlog.

Nijmegen speelde hierin een belangrijke rol door in 1566 geloofsvrijheid af te kondigen. In 1581 verklaarden de Noordelijke Nederlanden zich onafhankelijk en vormden zij de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hieronder viel onder andere de regio Arnhem Nijmegen. De strijd was hiermee nog niet voorbij. Filips II streed nog regelmatig in de Republiek, wat gepaard ging met plunderingen. Sommige dorpen ontvolkten doordat men opzoek ging naar een veiligere woonplaats. Zo trokken de bewoners van Rheden naar de Veluwe, wat is terug te zien aan de contouren van de huidige gemeente. Na 1621 verplaatste de onrust zich naar Brabant en Vlaanderen maar de spanningen waren pas echt weg

toen de Spanjaarden zich in 1648 gewonnen gaven en de Republiek werd erkend als soevereine staat.

De Mauritslinie

Van het Gelderse rivierengebied werd in de oorlog strategisch gebruik gemaakt. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd de Mauritslinie aangelegd langs de Waal, Rijn, IJssel en Nederrijn. De Mauritslinie vormde de zuidelijke en oostelijke begrenzing van de Noordelijke Nederlanden. De grens werd ook wel de Oranje Limes genoemd.

De rivieren speelden een belangrijke rol in het vervoeren van troepen en leger bevoorrading. Er werden schipbruggen gebouwd over de rivieren om de gebieden met elkaar te verbinden en een sterk front te vormen. De linie bestond uit verschillende versterkte steden, forten, schansen en wachttorens. Sommige onderdelen van de linie zijn nog steeds in het huidige landschap zichtbaar. Grote delen

van de linie werden tijdens de strijd door het doorsteken van de dijk onder water gezet. Op deze vorm van inundatie was weinig tot geen controle, hierdoor heeft het Gelderse rivierengebied als frontgebied veel te lijden gehad.

Reformatie en schuilkerken

Vanaf 1520 begint het Protestantisme een rol te spelen in de Nederlanden, maar pas vanaf de Tachtigjarige Oorlog begon het echt tot bloei te komen. Veel mensen stapten over op het Protestantisme om zich te verzetten tegen Filips II. De grens, die in 1581 verscheen tussen de zeven Noordelijke Nederlanden en Brabant, Vlaanderen en Limburg, werd daarom tevens een geloofsgrens tussen de Katholieken en de Protestanten. De Republiek maakte de Gereformeerde Kerk tot officiële kerk. Daardoor verloren de Rooms Katholieken steeds meer terrein en macht. Kloosterorden moesten hun gebied verlaten en

katholieken mochten hun godsdienst niet lang in het openbaar belijden. De protestanten namen hun kerken over en de katholieken gingen ondergronds. Ze kregen steun van adellijke families die katholiek bleven. Zo kwamen er in de kelders van slot Doddendaal, kasteel Hernen en het gebied rond Heumen verschillende schuilkerken waar Katholieken hun mis konden bijwonen. Het duurde nog tot de Franse tijd voordat de katholieken hun eigen kerken weer mochten gebruiken.

Doordat het geloof onderdeel was van een strijd, wisselden verschillende plaatsen nog enkele keren van geloofsovertuiging. Beide partijen vervolgden elkaar. Rond 1600 waren Arnhem, Nijmegen, Renkum, enkele dorpen op de Veluwe en de Betuwe, Rheden, het kwartier van Nijmegen en het Land van Maas en Waal gereformeerd. De Liemers en Huissen bleven nog lang Katholiek en kregen steun van de Katholieke kerken in Kleef.

Achtien ketters te Salzburg verbrand in 1528, door Jan Luyken 1685
(Bron: Rijksmuseum)

Landschap van polders en gemalen

Vanaf de 17e eeuw gebeuren er veel op het gebied van watermanagement. Op de Veluwe werden verscheidene watermolens gebouwd. Deze waren nodig voor de groeiende papierindustrie die op gang was gekomen door de introductie van de boekdrukkunst in Arnhem. Voor de watertoevoer naar deze molens werden er beken, sprengen, molenvijvers en wijerds aangebracht in het landschap. Sommigen hiervan worden tot op de dag van vandaag nog gebruikt, bijvoorbeeld om fontein en op landgoederen mee aan te sturen.

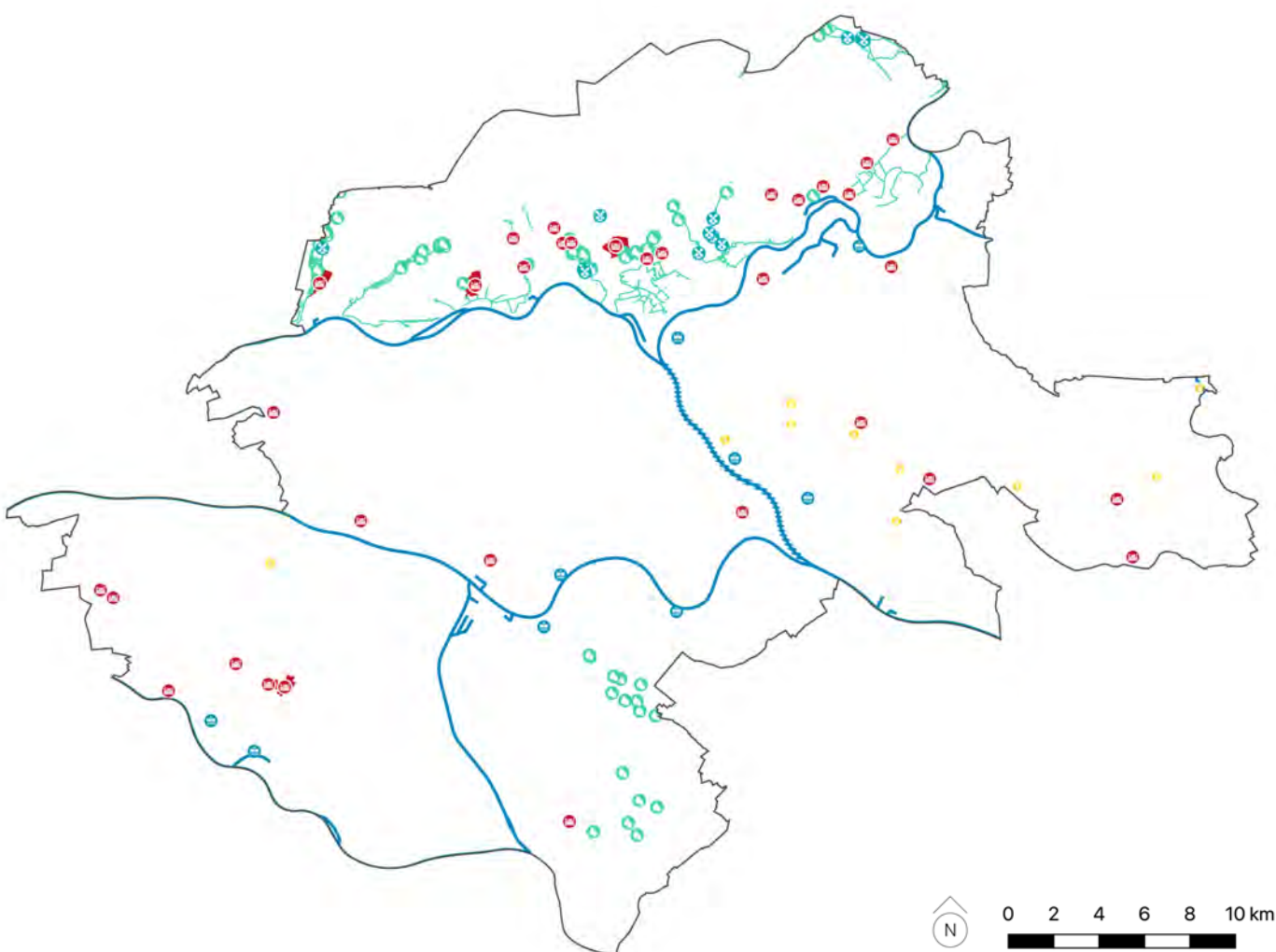
Van 1707 tot 1709 werd tussen de Waal en Nederrijn het Pannerdensch kanaal aangelegd, met daarlangs een vestingwal. Deze moest ervoor zorgen dat de watertoevoer naar de IJssel en de Nederrijn verbeterde, om de verdedigende en vervoerende rol van de rivieren te vergroten.

Het kanaal functioneerde pas voldoende na een aanpassing in 1771. Dit was één van de resultaten van de in dat jaar getekende 'Verdrag van Arnhem', waarin de afspraken rondom waterafvoerdeling van de Rijntakken werd vastgelegd. De afspraken hierin gelden vandaag nog, én vormen de basis van het ontstaan van Rijkswaterstaat.

In de Molenpolder bouwde men molens om de polder droog te malen. De Molenpolder is gelegen in de Zak van Maas en Waal. Dat is het laagste gedeelte binnen de Maas en Waal, welke erg vatbaar is voor toestromend water. De molens hielpen echter niet genoeg tegen de wateroverlast. Daarom bouwde men in 1846 een zeer modern stoomgemaal in Dreumel. In 1952 worden de inmiddels drie gemalen in het gebied vervangen door het elektrische gemaal Quarles van Ufford. Dit gemaal werkt tot de dag van vandaag nog steeds.

Kaart van de mond van het Pannerdensch kanaal uit 1756 (Bron: Gelders archief)

Wat er nu nog van te zien is: Landschap van polders en gemalen (1600 - 1800 n. Chr.)

- Legenda
- Landgoed & buitenplaatsen
 - Havezate
 - Watermolen
 - Sprengkop
 - Sprengbeek
 - Gemaal
 - Pannerdensch kanaal
 - Hedendaagse loop rivieren

Het schilderij 'De aardappeleters' van Vincent van Gogh
laat arme pachtboeren zien (Bron: Rijksmuseum)

Rijke pachters en arme boeren

Er woonden veel arme boeren in het gebied tussen Maas en Waal. Abdijen hadden veel grondbezit en gingen over op grootschalige grondverpachting. Kleine boeren konden niet voldoende produceren en waren genoodzaakt om als dagloner aan de slag te gaan bij grotere boerderijen of te vertrekken naar de stad.

Na 1600 trokken de abdijen zich terug. Door de reformatie werden veel rechten van de katholieken ontnomen. Daardoor kwam veel grond in handen van de adellijke of welgestelde families, die niet in de streek woonden. Percelen en weidegrond werden jaarlijks verpacht en verdeeld in zeer kleine stukken voor zoveel mogelijk winst

en werden daardoor te klein om voldoende te produceren of om dieren op te houden. De pacht gaat naar de welgestelde boeren, wat leidde tot ongelijkheid. Meer dan de helft was kleine boer en kon zich niet meer dan één tot vijf hectare grond veroorloven.

De Crispachtwet uit 1938 zette een stop op deze manier van pachten en werd ingezet om het land uit een economische crisis te trekken. Grondeigenaren mochten niet meer jaarlijks verpachten, waardoor er een grotere kansengelijkheid onder boeren ontstond.

Landschap van buitenplaatsen en landgoederen

Veel Middeleeuwse kastelen in de Veluwezoom verloren hun oorspronkelijke militaire functie in de 17e eeuw en werden omgebouwd tot luxe buitenplaatsen. Ook werden er destijds door welgestelde particulieren veel nieuwe buitenplaatsen gesticht, meestal op voormalige kloostergoederen. Zo kocht de Arnhemse burgemeester Everhard Everwijn in 1650 de voormalig Arnhemse kloosters 'Mariënborn' en het 'Sint Agnietenconvent': samen vormden zij het landgoed Warnsborn.

Het creëren van een buitenplaats was een goede belegging. Sommige buitenplaatsen hebben bijgedragen aan het landschap dat wij tegenwoordig kennen. Woeste gronden werden ontgonnen (Sterrenberg en de Waterberg) en bosbouw nam een grote vlucht in de 18e eeuw. In de omgeving van Arnhem werden uitgestrekte bossen aangelegd op de landgoederen (zoals Zypendaal, Klarenbeek en de Hartjesberg). Vandaag de dag bestaan nog vele landgoederen in de regio en vaak zijn deze publiek toegankelijk als park.

Het Huys Klaarenbeek 1730 (Bron: Gelders Archief - Zeeman, A.)

De komst van de Pruisen en Fransen

1672 staat in Nederland bekend als het Rampjaar. Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen vielen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden aan. Op 12 juni 1672 trok de binnenvallende legers trok onder leiding van Lodewijk XIV de Rijn over bij Lobith en wonnen de Slag bij Tolhuis. Snel werden grote grondgebieden bezet en veel steden - zoals Arnhem, Nijmegen en Duisburg - belegerd. Deze tegenslagen leidden tot paniek in Nederland en een verschuiving in de strijd tussen de staatsgezinden en de prinsgezinden.

Na de 17e eeuw ging het land achteruit, waar de middenklasse en armen de dupe van waren. De Patriotten kwamen in Nederland in verzet en er ontstond eind 18e eeuw kritiek op stadhouder Willem V en de regenten die hem steunden. Er moest meer handel en nijverheid komen om de economie nieuw leven in te blazen.

De spanningen tussen Patriotten en Prinsgezinden liep op en Willem V en zijn vrouw Wilhelmina van Pruisen vluchtten naar Nijmegen. De hulp van haar broer, de koning van Pruisen, werd ingeroepen en de Pruisen vielen ons land binnen. De Patriotten waren hier niet tegen opgewassen en velen vluchtten naar Frankrijk.

De stadhouder kwam weer aan de macht, maar al snel vielen de Patriotten met het Franse leger aan vanuit Frankrijk. Op 19 oktober 1789 vielen de Fransen op drie plaatsen op de grens van Noord Brabant en Gelderland de voorposten aan. De strijd die volgt staat bekend als de Slag bij Puiflijk. Ondanks de overwinning bleven Generaal Pichegru en zijn troepen beneden de Waal om aan te sterken. Maar in Druten en omgeving is er te weinig te eten voor zowel de soldaten en de eigen bevolking.

Pas eind december, toen de Waal was dichtgevroren trokken de Fransen verder en kon het berooide Maas en Waal opgelucht adem halen. In 1806 werd de Bataafsche Republiek het Koninkrijk Holland onder koning Lodewijk Napoleon. Kansengelijkheid onder boeren ontstond.

Pichegru steekt de bevroren Waal over, 1795 (Bron: Rijksmuseum)

Landschap van steen en fruit

Zusters Franciscanessen van Benneboek
(Bron: Historische vereniging Tweestromenland)

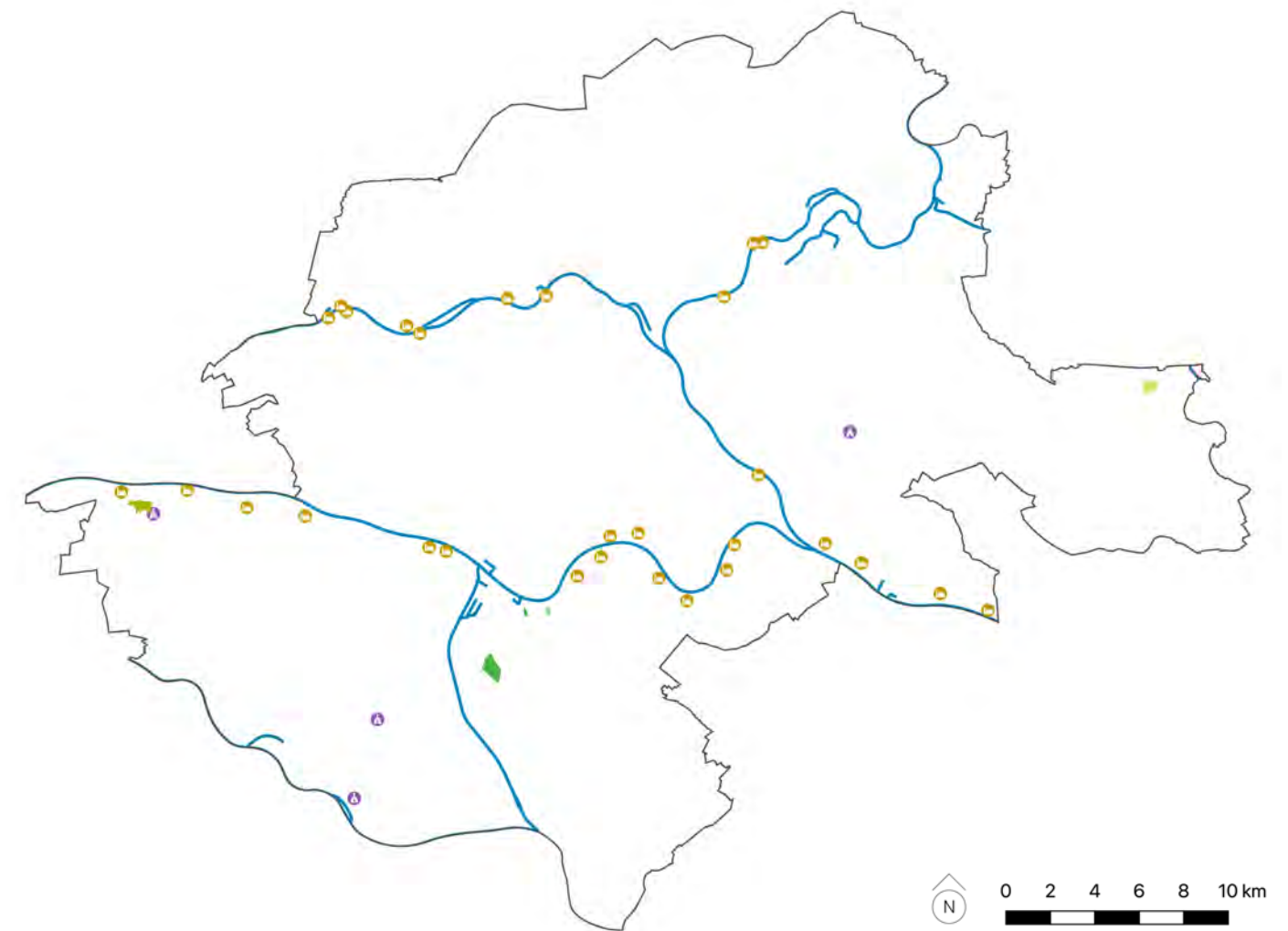
Terugkeer van de katholieken

In de 19e eeuw ging het economisch en sociaal slecht in Nederland. Door de verloren oorlog tegen Engeland eind 18e eeuw was de helft van de VOC vloot in handen gevallen van de Engelsen en was Nederland voor handel op zichzelf aangewezen. Er werd niet meer geïnvesteerd in nieuwe industrieën en de landbouw stagneerde.

In tijden van de Republiek raakte ons land 'ontkloosterd' met in het begin van de 19e eeuw alleen nog maar kloosters in Brabant. Na het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 zag de kerk het als een opdracht mensen te hulp te schieten op het gebied van zorg en onderwijs. Overal ontstonden congregaties die zich onderscheidden en nieuwe kloosters werden gebouwd.

In het overwegend katholiek gebleven Zuid Gelderland is het de Rooms Katholieke kerk die zich het lot van de bewoners aantrok. Zo stichtte de Franciscanessen van Benneboek het Franciscanerklooster Alverna in Wijchen voor onderwijs en bejaardenzorg. De Zusters JMJ zorgden voor onderwijs en ouderenzorg in het Joannesklooster in Nederasselt. En de Franciscanen stichtten het Pax Christi College in Druten.

Aan alle initiatieven kwam kort na de Tweede Wereldoorlog een eind, met name doordat professionele instellingen op het gebied van zorg en onderwijs het werk van de zusters en broeders overnamen.

Wat er nu nog van te zien is: Landschap van steen en fruit (1800 - 1900 n. Chr.)

Legenda

- Steenfabriek
- Zandwinplas
- Klooster
- Stadpark
- Leste Mert
- Hedendaagse loop rivieren

Landschap van tabak en ambacht

Het land tussen Maas en Waal stond bekend om het manden vlechten en klompen maken. Beiden gaan ver terug, maar in de 19e en begin 20ste eeuw bloeide deze huisindustrie op. Er was veel vraag naar klompen en manden voor het boerenwerk en het vervoer van agrarische producten. Door het vruchtbare landschap waren de benodigde materialen ruimschoots voorhanden. Ondanks de technologische ontwikkelingen bleven de meeste ambachtslui de klompen met de hand maken. Na de Tweede Wereldoorlog gaan beide bedrijfstakken snel achteruit.

De teelt van tabak speelde een belangrijke rol in de land- en tuinbouw. Tabak, wat oorspronkelijk uit Amerika kwam, werd na de kolonisering van Amerika rond 1650

in Nederland geteeld. Het hoogtepunt van de tabaksteelt vond plaats tussen de 2e helft van de 19e en begin 20ste eeuw. In die periode nam het gebied tussen Maas en Waal en de Over Betuwe ongeveer een kwart van de landelijke productie voor hun rekening. Tabak gaf veel kleine boeren en tuinders een kans om toch een bestaan te hebben op hun veel te kleine kavels.

Na 1920 nam de tabaksteelt in de regio sterk af, maar tijdens de Tweede Wereldoorlog keerde de teelt in volle omvang terug. Internationale import was niet mogelijk en tabak werd het betaalmiddel voor de zwarte handel. Na 1959 stopte de tabaksteelt in de regio volledig en gingen tabakstelers over op het telen van klein fruit en groente.

Mandenmakerij in Maarsbommel
(Bron: Gelders archief)

Mannen verwerken tabaksbladeren in een zaal
(Bron: Rijksmuseum)

Einde van de kersenpluk (Bron: Collectie Gelderland)

Landschap van fruit

Door de ligging tussen de Waal, de Nederrijn en de Lek is de Betuwe een zeer vruchtbaar gebied. Met name de stroomruggen met nat, zandig materiaal vormen de beste landbouwgronden van Nederland. Uitermate geschikt voor de tuinbouw en fruitteelt.

De fruitteelt in Gelderland kent een lange geschiedenis die teruggaat tot de Romeinse tijd. Zo liet Karel de Grote in de 9e eeuw al fruit en notenbomen planten in zijn Zuid Limburgse en Gelderse tuinen. In de Middeleeuwen was er alleen fruitteelt te vinden in de tuinen van kloosters, kastelen en landgoederen. Pas in de 14e en 15e eeuw

werden boerderijen uitgebreid met boomgaarden voor eigen consumptie of handel op kleine schaal, mede vanwege de te kleine kavels.

De fruitteelt kreeg een boost door de landbouwcrisis vanaf 1880. Veel boeren in de traditionele akkerbouw gaan over tot productieboomgaarden. Na het invoeren van de ruilverkavelingswet specialiseren veel boeren zich in de jaren 60 van de 20ste eeuw en veel kassen maken hun opkomst in het landschap. Vandaag de dag wordt dit gebied nog steeds de fruittuin van Nederland genoemd.

Leste Mert

De Leste Mert in Druten is al meer dan 200 jaar de plek voor de handel in vee in de regio. In 1819 gaf Koning Willem I toestemming voor het houden van de 'Leste Mert'. De laatste markt in november, van de destijds drie markten, was de meest belangrijke voor lokale boeren. Veel boeren moesten voor het eind van het jaar de pacht en/of de rente van de boerderij aflossen. Het aantal koeien dat gekocht of verkocht werd, hing af van de hoogte van de verschuldigde pacht of rente.

Door de jaren veranderde de veemarkt in een jaarmarkt met niet alleen koeien, maar ook artikelen voor op de boerderij. Omdat de markt veel kwakzalvers, barbiers, muzikanten en kermisklanten aantrok, werd de markt niet alleen aantrekkelijk voor de boeren, maar ook voor dagjesmensen. Het vrachtvervoer had zijn opkomst. Boeren waren niet meer afhankelijk van de lokale veemarkt en konden afreizen naar Den Bosch, Utrecht en Rotterdam.

Vandaag de dag is de Leste Mert een uitje voor iedereen met veekeuringen, marktkraampjes, eet en drinkgelegenheden, muziek, straattheaters en een kermis voor de kinderen. Jaarlijks komen er nog zo'n dertigduizend mensen op af.

Oudste bekendste foto van Leste Mert (Bron: Gelders archief)

Landschap van klei en steen

Voor de bouw van de Ewaldenkerk in Druten richtte de beroemde architect Pierre Cuypers een complete steenfabriek op in 1878. Na de oplevering van de kerk namen twee heren uit het kerkbestuur, Allard Dericks en Nicolaas Geldens, de fabriek over.

De oevers van de Gelderse rivieren waren al jarenlang een ideale vestigingsplaats voor de fabrieken die de rivierklei als belangrijkste grondstof voor de stenen gebruikten. Vanwege zand en kleiwinning in het rivierengebied zijn diverse plassen ontstaan die tegenwoordig een recreatieve functie hebben. Voorbeelden hiervan zijn de Gouden Ham bij Maasbommel, de zandwinplas bij Bergharen, de zandwinning bij Winssen, en de Bijland bij Herwen.

In de 19e eeuw was met de groei van de bevolking en de industriële revolutie de vraag naar stenen zo groot, dat de baksteenfabricage één van de belangrijkste economische motoren was in het gebied. In bijna elk dorp langs de Maas torenen schoorstenen boven het landschap uit - en ook langs de Rijn, Waal en IJssel liggen de steenfabrieken met enige regelmaat. Vandaag is het veelal mogelijk om van de ene schoorsteen in beide richtingen van de rivier de volgende schoorsteen te zien liggen. Veel kleine clusters van arbeiderswoningen en fabrieksdorpen ontstonden rondom de fabrieken, in opdracht van fabrieksdirecteuren.

Vele steenfabrieken raken in de 21ste eeuw in verval, maar enkelen hebben een monumentale status gekregen en zijn nog terug te vinden in het landschap. Enkelen krijgen een nieuwe bestemming (zoals de Steenfabriek bij Beuningen), anderen blijven in functie (zoals de Dakpannenfabriek Wienerberger en steenfabriek Vogelensangh in Deest).

Gevel oude kantoor steenfabriek Dericks & Geldens in Druten (Bron: Historische Vereniging Tweestromenland)

Steenfabriek te Arnhem, 1982 (Bron: Gelders archief)

Landschap van ontspanning en recreatie

In de 19e eeuw groeien steden rap en zochten ruimte voor stadsuitbreiding. Door de Vestingwet uit 1874 werden de stadsmuren en -poorten van Arnhem (1827) en Nijmegen (1874) gesloopt, waardoor de steden eindelijk de kans kregen om niet alleen uit te breiden, maar ook te verfraaien.

Vele armoedige krotwoningen werden gesloopt en vervangen door nieuwe riante huizen. Voor de uitbreiding buiten de stadsmuren keken projectontwikkelaars al snel naar de vele, ruim opgezette, landgoederen voor potentiële nieuwe woonwijken. Zo sneuvelen een aantal landgoederen langs de oude stadsrand van Arnhem. Vele wijken verwijzen nog naar deze landgoederen, zoals de wijk Klarenbeek. Maar landgoed Sonsbeek werd door een alerte directeur van gemeentewerken gered en bestempeld als stadspark. De gemeente kocht in 1899 het landgoed van baron Van Heeckeren voor een gigantisch bedrag voor die tijd.

De grot en waterval Buitenplaats Sonsbeek, ca 1845 (Bron: Gelders archief)

Villa Sonsbeek, ca 1800 (Bron: Collectie Gelderland)

Ook werd de regio verbonden met het landelijke spoorwegen- en wegennetwerk om de bereikbaarheid naar de rest van het land te verbeteren. Dit stimuleerde de rijke burgerij in de 20ste eeuw om uitstapjes te maken. Zo moest stadspark Sonsbeek een heuse toeristische attractie worden met zijn beboste heuvels, vijvers, de Grote Waterval, de Witte Villa en de Belvédère. Ook waren Park Rosendaal in Rozendaal met de beroemde bedriegertjes en een tochtje per tram via het Bergspoor naar Berg en Dal geliefde uitstapjes.

Landschap nieuw ingericht

De Rijnbrug te Arnhem, 10 mei 1940 (Bron: Gelders archief)

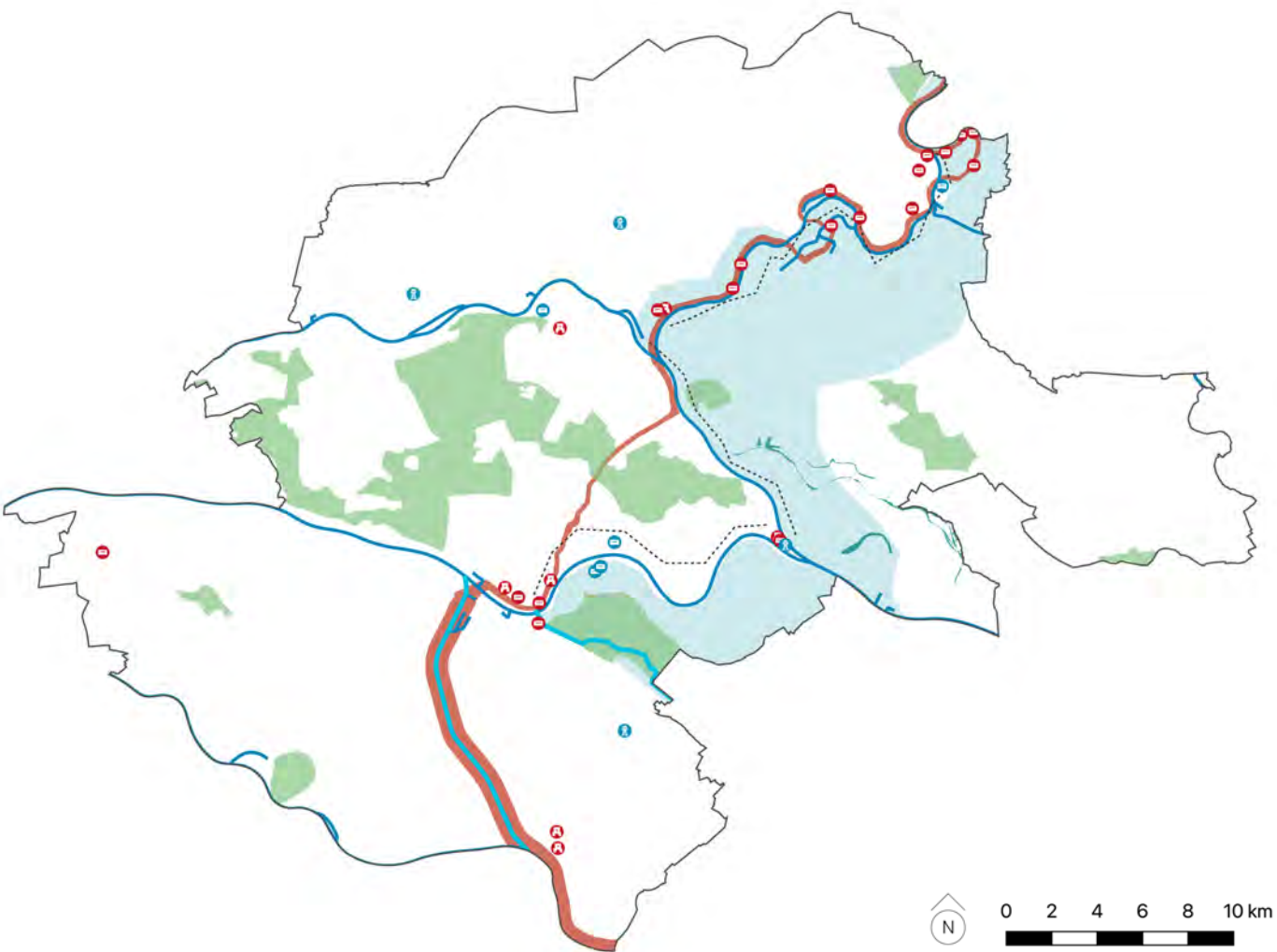

Wereldoorlog rondom de rivieren

Op 10 mei 1940 vielen de Duitsers ons land binnen. De Maas-IJssellinie moest ze tegen houden. De meeste spoor- en verkeersbruggen over het Maas-Waalkanaal werden opgeblazen, alleen bij Heumen gaat het mis. Vermomde N.S.B.-ers droegen de sluiswachter op om de hefbrug te laten zakken. Op de brug begonnen de Duitsers te schieten en lukte het niet meer om de brug op te blazen. De Duitsers konden westwaarts rijden.

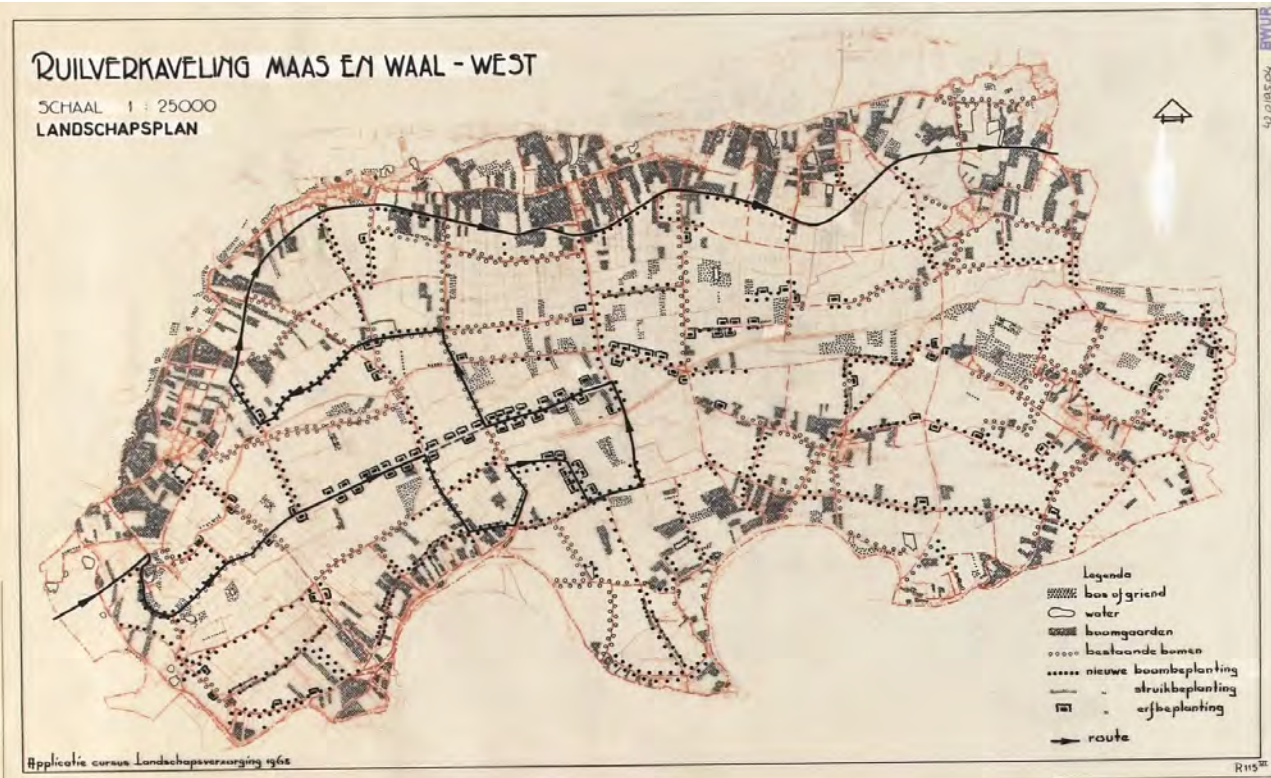
De oorlog had een grote impact op het dagelijkse leven. Het verenigingsleven lag stil, veel goederen waren op de bon, straten waren verduisterd en overvliegende vliegtuigen vanuit het Ruhrgebied boezemden angst in. Vele mensen doken onder, zo ook in verschillende kerken zoals de St. Victorkerk in Batenburg en de Alphonsuskerk in Beneden-Leeuwen.

In februari 1944 werd Nijmegen zwaar getroffen door bommen van de Canadezen. Er vielen bijna achthonderd slachtoffers en honderden gebouwen werden verwoest. Weer speelden de bruggen over de Gelderse rivieren een cruciale rol in de verovering van Nederland in '44 als onderdeel van Operatie Market Garden. Gedurende de hele oorlog vielen er weinig slachtoffers op het platteland, maar dit veranderde na felle gevechten en bombardementen tussen de Maas, de Waal, de Betuwe en de overgangen tussen Brabant, Limburg en Gelderland. Hierbij vielen meer slachtoffers dan het gebied tijdens de oorlog ooit gekend had.

Wat er nu nog van te zien is: Landschap nieuw ingericht (1900 - 2000 n. Chr.)

- Legenda
- Kazemat / bunker - 2e WO
 - Fort - 2e WO
 - Maas-IJssellinie - 2e WO
 - Kazemat / bunker - Koude Oorlog
 - Uitkijktoren - Koude Oorlog
 - IJssellinie - Koude Oorlog
 - Kanaal
 - Restgeul
 - Kavels ruilverkaveling
 - Inundatiegebied
 - Hedendaagse loop rivieren

Schaalvergroting van het landschap

Na de voedselschaarste in de Tweede Wereldoorlog wilde de overheid de landbouwproductie vergroten. Landbouwminister Sicco Mansholt wilde de arme landbouwgrond ontwikkelen en de boeren ‘heropvoeden’. Boeren kregen tot nu toe alleen een goede opbrengst op de hoger gelegen gronden bij de dorpen, de laaggelegen komkleigrond in de polder waren na de zomer niet te bewerken. De grond was nog steeds verkaveld in erg kleine percelen, waar weinig geld mee te verdienen viel. De oplossing was ruilverkaveling.

Deruilverkavelingswet van 1954 dwong elke grondeigenaar mee te doen en zorgde voor herverdeling van percelen, landschapsinrichting en wegenbouw. Omdat Maas en Waal-West toen het enige ruilverkavelingprogramma was, was er veel geld beschikbaar. Maar de boeren waren

moeilijk te overtuigen. De ruilverkavelingsboerderijen waren moderne gemengde bedrijven van tien hectare grond met waterleidingen en elektriciteit. De boeren die verhuisden kregen een enorme sprong in welvaart en het werk op de boerderij werd gemakkelijker. In de jaren 60 ging de ruilverkaveling verder in het oosten van het gebied, gevolgd met een tweede ruilverkaveling in West Maas en Waal.

De komgebieden zijn door de verkaveling sterk veranderd. Ze werden onder andere in gebruik genomen voor bebouwing, nieuwe wegen en nieuwe percelen. Gelijktijdig met de ruilverkaveling werden ook andere delen van het landschap onder handen genomen. Zo werden vele heidevelden en bossen ontgonnen en werden sommige heidevelden omgezet in bos.

IJssellinie

Na de Tweede Wereldoorlog vreesde Nederland voor een aanval door de Sovjet-Unie vanuit het oosten. In het geheim werd er gewerkt aan de IJssellinie. De hoofdgedachte achter de IJssellinie was dat door het volledig af te dammen van de Waal en Nederrijn, al het water via de IJssel werd geforceerd. Hierdoor zou de rivier buiten zijn zomer- en winterdijk treden waardoor een brede strook tussen Kampen en Nijmegen volledig onder water zou komen te staan.

De IJssellinie zou Nederland moeten beschermen van een aanval vanuit het Oosten. Bijzonder is dat het bestaan van de IJssellinie ‘top secret’ was tot 1990.

Van de IJssellinie zijn nog verschillende elementen in het huidige landschap te zien. Zoals kazematten, bunkers, de stuwen en de inlaatwerken.

Ligging IJssellinie (Bron: Stichting Menno van Coehoorn)

Kanaal doorsnijdt het landschap

De Maas is een grillige rivier die in de geschiedenis haar loop diverse malen heeft verlegd. Het is een regenrivier met zeer wisselende waterstanden. Om de Maas te temmen, ging de rijksoverheid eind 19e eeuw over tot kanalisatie. Als onderdeel van de Maaskanalisisatie plande Rijkswaterstaat de aanleg van onder andere het Maas-Waalkanaal. Daarnaast stelde Ingenieur Lely in 1926 voor om tussen Grave en Blauwe Sluis tien scherpe bochten af te snijden, de rivier overal even breed en diep te maken en Oude Maasslingers te dempen. Deze werden omgevormd tot landbouwgebied. Vele werkzaamheden maakten deel uit van werkverschaffingsprojecten, waar veel werk met de hand werd gedaan. Al snel is de uitdrukking: 'Om de Maas recht te trekken, werd de rug krom.'

Het kanaal doorsneed de dorpen Neerbosch, Hatert, Weurt en Malden. Heumen kwam zelfs tussen de Maas en het kanaal te liggen, waardoor het erg lastig te bereiken was.

De twee sluisen in het Maas-Waalkanaal waren bij aanleg de grootste binnenvaartsluizen van Europa. Eind jaren 60 werd het kanaal verbreed, in 1973 kwam er een nieuwe sluis bij en in 2013 verscheen er in Heumen een nieuwe keersluis naast de oude sluis. Opvallend is dat vanaf 2000 een aantal van de oude Maasslingers weer in ere hersteld zijn door Rijkswaterstaat.

*Werkzaamheden bij de aanleg van het Maas-Waalkanaal
(Bron: Regionaal Archief Nijmegen)*

De Haagsche dameswandelclub tijdens de Vierdaagse op de Rijnbrug, 1936 (Bron: Gelders archief)

Nijmeegse Vierdaagse

De Vierdaagse ontstond uit sportdagen voor het leger die in de jaren begin 20ste eeuw op verschillende plekken in het land werden gehouden. Vanaf 1909 vormden deze 'de Vierdaagse afstandsmars', naar het idee van luitenant C.D. Viehoff. Kazernesteden functioneerden als start- en aankomstplaatsen waar de deelnemers kost en inwoning kregen.

Vele steden probeerden de wandeltocht binnen te halen, maar vanaf 1925 werd de Vierdaagse exclusief vanuit Nijmegen georganiseerd, mede vanwege de gastvrijheid en de afwisselende wandelomgeving. Langzamerhand liepen er naast militairen steeds meer gewone wandelaars met de Vierdaagse mee en sinds 1928 liepen er zelfs internationale wandelaars mee.

De Vierdaagse brengt wandelaars iedere dag langs een nieuwe plaats in het Gelderse, Brabantse of het Limburgse land: Elst, Wijchen, Groesbeek en Cuijk. Inmiddels is de Vierdaagse met 45.000 deelnemers tot in de verste uithoeken van de wereld bekend. Het evenement is tot heden dag niet meer weg te denken uit Nijmegen en is sinds 2014 officieel erkend als immaterieel erfgoed.

Nieuwe energie

Nederland startte na de Tweede Wereldoorlog met onderzoek naar de ontwikkeling van kernenergie. In 1955 werkte Nederland samen met Noorwegen voor de aan de bouw van de eerste kernreactor van Nederland. De Noren hadden al vanaf 1950 ervaring en dachten mee over hoe men, op de lange termijn, met kernenergie één derde van de elektriciteitsproductie in Nederland op zich kon nemen. De kerncentrale landde in Dodewaard, waar al een onderstation van het landelijke elektriciteitskoppelnets gevestigd was. Landelijk nieuws!

Verzet tegen kernenergie groeide eind jaren zeventig, na het ongeval bij de kerncentrale in Harrisburg (VS). In 1981 vonden veel protesten in Dodewaard plaats, wat resulteerde in de uiteindelijke sluiting van de kerncentrale in 1997, 28 jaar na de officiële opening. De centrale staat er nog steeds en is in veilige insluiting. De sloop van de inwendig radioactief besmette gebouwen staat ingepland voor 2045.

Koningin Juliana opent kerncentrale Dodewaard (Bron: Nationaal Archief)

Ruimte voor natuur

De ontwikkelingen van na de Tweede Wereldoorlog zijn in de verschillende delen van de regio anders geweest. Waar vele steden en dorpen vanaf de jaren 80 verder groeiden, lag in andere gebieden het accent op natuurontwikkeling. Plan Ooievaar was een succes en natuurontwikkeling was de grootste pijler in het Natuurbeleidsplan van 1989. De eerste natuurontwikkelingsprojecten in het rivierengebied waren de Ooijpolder (1987), de Millingerwaard (1991), en de Blauwe Kamer (1992). Vele plassen, ontstaan door kleiwinning voor de steenfabrieken en zandwinning, kregen hierbij een recreatieve functie.

De grootste veranderingen hebben zich voorgedaan in het oostelijke deel van de Overbetuwe en langs de A12. Door de uitbreiding van de kassen en de voortgaande verstedelijking heeft het landelijke gebied plaatsgemaakt voor een sterk stedelijk getint landschap. Door de hele Groene Metropoolregio zijn diverse dorpen na de oorlog uitgebreid, maar de oorspronkelijke opbouw van het landschap is grotendeels bewaard gebleven.

De laatste ontwikkelingen zijn o.a. de Ecozone Molenhoek en Park Lingezen. Park Lingezen is een landschapspark van 1.700 ha groot, waarvoor een combinatie is gezocht voor recreatie, landbouw, natuur, cultuur en water. Het park is opgedeeld in vijf deelgebieden, ieder met een eigen accent.

Millingerwaard (Bron: ARK Natuurontwikkeling)

Landschap van de toekomst

Ruimte voor de Rivier, Nijmegen (Bron: Siebe Swart)

Tegenwoordig staat de Groene Metropool Regio Arnhem-Nijmegen bekend om zijn diverse steden, landschap en zichtbare erfgoed, ideaal voor fietsers, wandelaars en andere bezoekers.

Al lerend van het verleden speelt men tegenwoordig steeds meer in op klimaatveranderingen, waardoor er volop aandacht is voor de dynamische natuurlandschappen. De agrarische sector kampt daarnaast met hedendaagse uitdagingen en is genoodzaakt om met de tijd mee te gaan om te overleven.

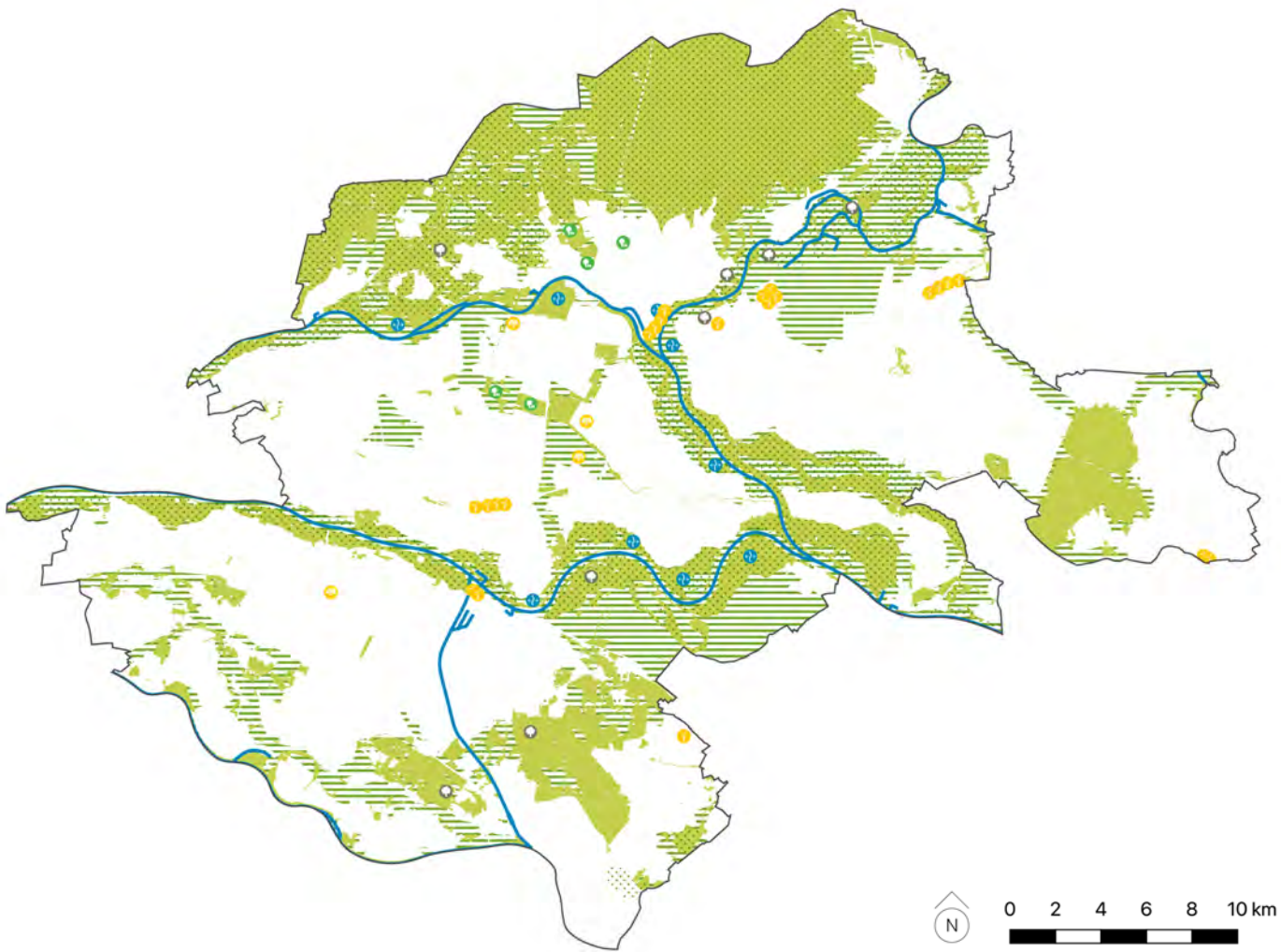
Door water- en natuurprojecten krijgen veel mensen meer aandacht voor de natuur. Dit is het geval bij het museum Stoomgemaal De Tuut in Appeltern waar bezoekers naast de machine ook de eeuwenoude strijd tegen het water kunnen beleven. In Batenburg, waar de Maas meer ruimte heeft gekregen, kan zowel de stad als het water en het groen bewonderd worden, en door de komst van zonnenvelden tussen de Maas en Waal valt de omliggende natuur meer op. Oude windmolens en kerktorens krijgen concurrentie van windturbines, wat voortbouwt op de vele ankerpunten in het landschap en langs de rivieren.

Nationaal Park Veluwezoom (Bron: Natuurmonumenten)

Zonnepark in Ewijk (Bron: Eveline van Elk, de Gelderlander)

Wat er nu nog van te zien is: Landschap van de toekomst (2000 > n. Chr.)

- Legenda
- Windmolen
 - Zonnenveld
 - Oude kerncentrale
 - Parken
 - Ruimte voor de rivier
 - Natuurgebieden
 - N2000 gebieden
 - NNN
 - Groene ontwikkelingszone
 - Hedendaagse loop rivieren

GESCHIEDENIS

Zichtbare elementen

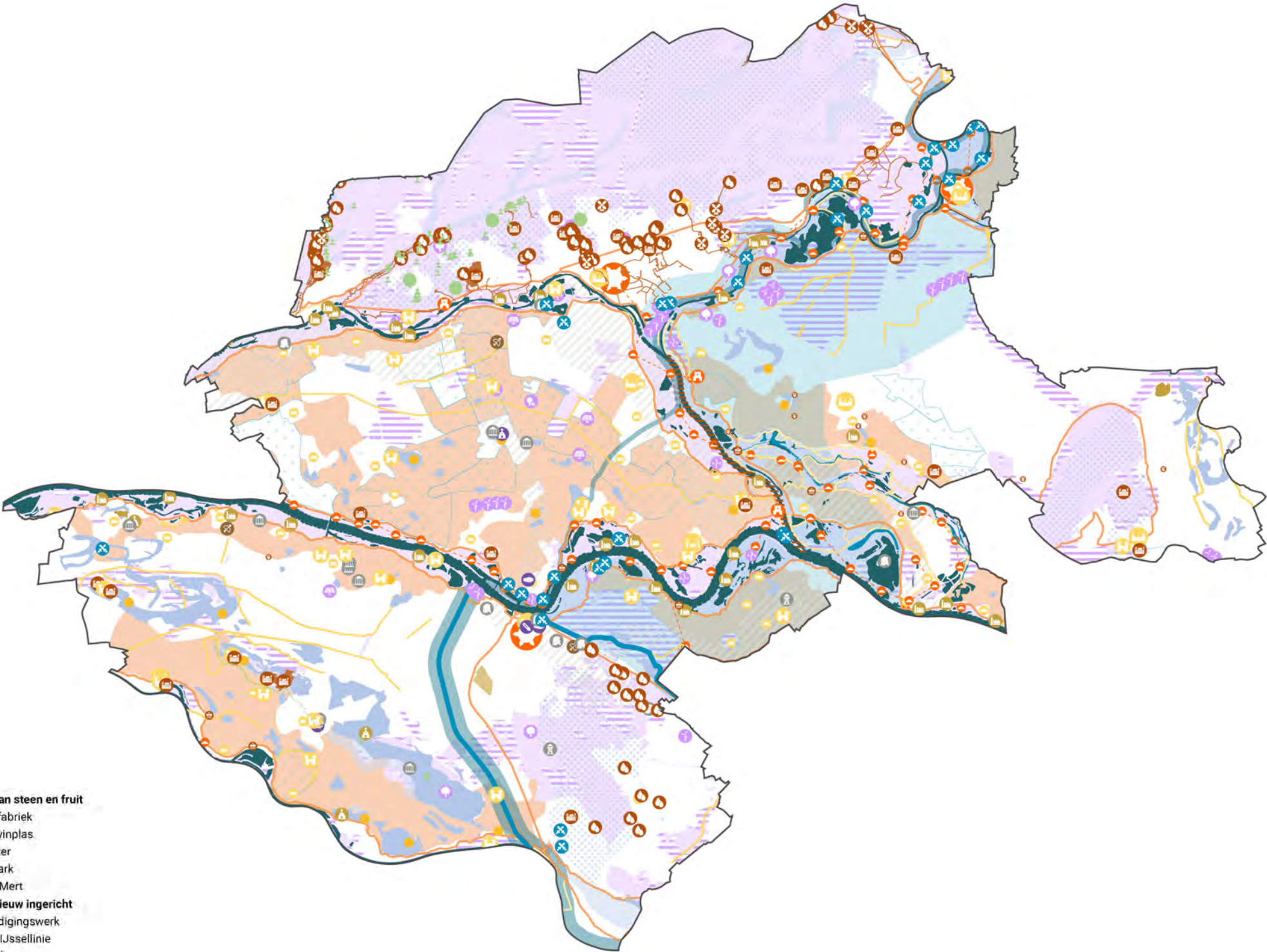
In dit hoofdstuk is de rijke geschiedenis van de regio Arnhem Nijmegen onderzocht, en is gekeken welke restanten van deze rijke geschiedenis nog te vinden zijn in het huidige landschap van de regio.

Uit de analyse zijn de volgende conclusies naar voren gekomen:

- Heel veel historische elementen zijn niet meer zichtbaar zijn in het huidige landschap. Van sommige tijdsperiodes is er zo goed als niets meer over.
- Veel van de geschiedenis van het gebied is niet fysiek meer aanwezig in het landschap, maar is te beleven via verhalen.
- Hoge concentraties van verschillende tijdsperiodes rondom historische steden en dorpen langs de rivier, en langs de flanken van de stuwwallen.
- Lage concentraties van verschillende tijdsperiodes in de gebieden ten westen van Nijmegen, ten westen van Elst, ten noorden van Zevenaar, en het gebied rondom Montferland.

Door een opeenstapeling te creëren van de zichtbare elementen uit de verschillende tijdsperiodes wordt duidelijk dat het zichtbare deel van de geschiedenis in variërende mate terugkomt in het landschap.

In het volgende hoofdstuk duiken we dieper in op het huidige landschap van de regio en bekijken we wat het resultaat is van de vele eeuwen aan veranderingen die de regio Arnhem Nijmegen heeft doorstaan.

Landschap van oorsprong	Landschap van hertogdom Gelre	Landschap van steen en fruit
Stuwwal	Nederzettingen op oeverwallen	Steenfabriek
Rivierduin (donk)	Nederzettingen op rivierduinen (donken)	Zandwinplas
Beekdal	Esdorpen	Klooster
Landschap van zand en veen	Historische steden met stadsrechten	Stadpark
Stroomrug/oeverwal	Kastelen & kasteelplaatsen	Leste Mert
Archeologische vindplaats prehistorie	Historische dijken en uiterwaarden	Landschap nieuw ingericht
Door mens bewerkt landschap	Wiel	Verdedigingswerk
Grafheuvel / Urneveld	Weteringen	Maas-IJssellinie
Celtic fields	Landschap van oorlog en strijd	Kanaal
De kleine Elst	Vestingstad	Restgeul
Landschap als grensgebied	Verdedigingswerken	Kavels ruilverkaveling
Limes	Mauritslinie met schansen en redoutes	Inundatiegebied
Romeinse vindplaats	Dijken en uiterwaarden	Landschap van de toekomst
Romeinse wachttore	Landschap van polders en landgoederen	Windmolen
Romeinse villa's en tempels	Landgoed & buitenplaatsen	Zonneveld
Landschap van nieuwe rijkdom	Havezate	Oude kerncentrale
Merovingische graven	Watermolen	Parken
Gebroeders van Lymborch	Sprengkop	Ruimte voor de rivier
Sint Werenfridus	Sprengbeek	Natuurgebieden
	Gemaal	NNN en N2000 gebieden
	Pannerdensch kanaal	Groene ontwikkelingszone

3

**Stamkapitaal:
Landschap**

HET LANDSCHAP

Landschapstypen

In dit hoofdstuk worden de kernkwaliteiten van de hedendaagse landschapstypen van de regio Arnhem Nijmegen bondig beschreven.

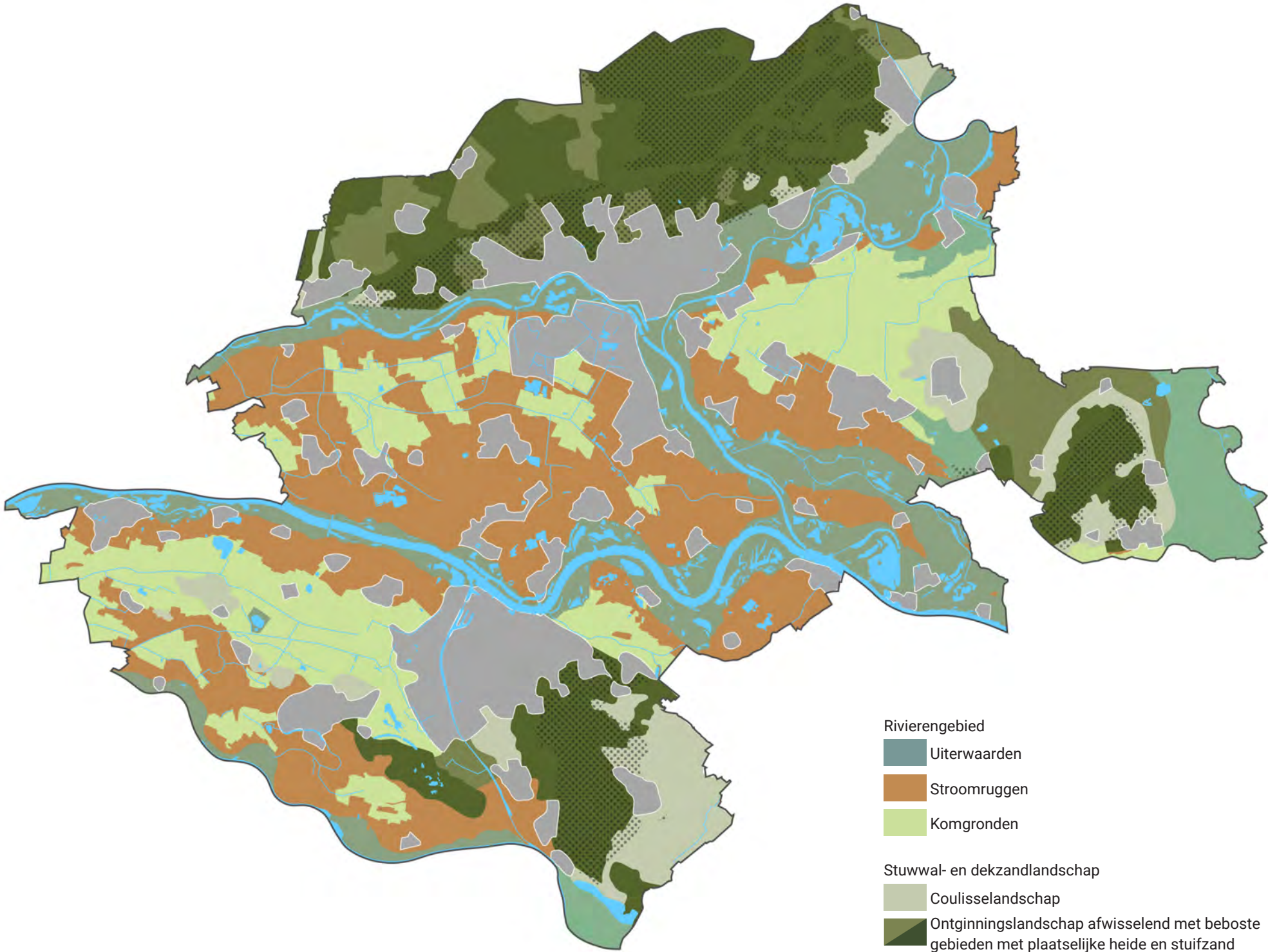
De menselijke en natuurlijke processen rondom Arnhem en Nijmegen hebben vanzelfsprekend een grote invloed gehad op de vorming van het landschap.

De splitsingen van rivieren, en de verschillende stroomsnelheden van de rivier in combinatie met de stuwwallen heeft ervoor gezorgd dat het gebied een grote landschappelijke diversiteit heeft. Veelal hangt dit samen met het reliëf, de waterhuishouding en de ontginning van een gebied (de wijze waarop een gebied in cultuur is gebracht door de mens).

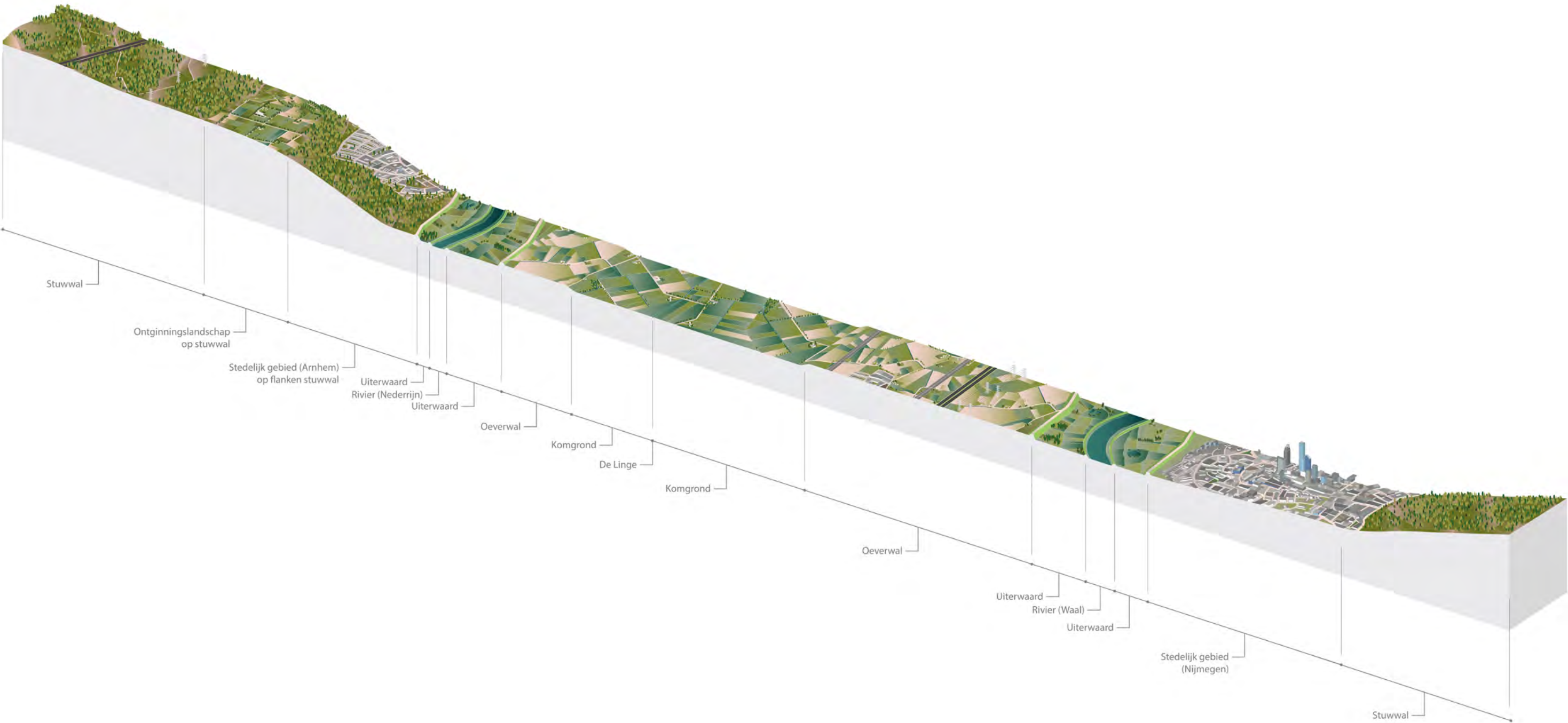
Om deze landschappelijke diversiteit goed inzichtelijk te maken is in dit hoofdstuk een onderscheid gemaakt op basis van de ontstaanswijze en ontginningstypen. In dit hoofdstuk worden de meest kenmerkende landschapstypes van de regio gevisualiseerd en in kaart gebracht.

Op de kaart rechts worden de meest kenmerkende landschapstypen van de regio Arnhem-Nijmegen afgebeeld. Op de volgende pagina gaan we nader in op de volgende landschapstypen:

- Rivierengebied:
- Uiterwaarden en de rivieren
 - Stroomruggen, oeverwallen, en rivierduinen
 - Komgronden
- Stuwwal- en dekzandlandschap:
- Coulisselandschap
 - Ontginningslandschap afwisselend met beboste gebieden met plaatselijke heide en stuifzand
- Stadslandschap:
- Solitaire steden en historische stadsfronten

Dwarsdoorsnede landschapstypen

Schematische dwarsdoorsnede van het landschap tussen de twee stuwwallen

Uiterwaarden en de rivieren

Onder de uiterwaarden vallen de gebieden die buitendijks liggen. De gebieden staan periodiek onder water. Kenmerkend is de onregelmatige blokverkeveling.

Kernkwaliteiten:

- de nabijheid van de rivieren is in alles voelbaar en zichtbaar;
- open en groen landschap van weiden;
- wisselend karakter van de rivieren, afwisselend van sterk meanderende delen naar weinig meanderend bijna rechte delen;
- verre zichten over de uiterwaarden en het omliggende agrarisch landschap vanaf de verhoogde ligging van de dijken;
- afwisselend seizoensbeeld met verschillen tussen hoog en laag water.

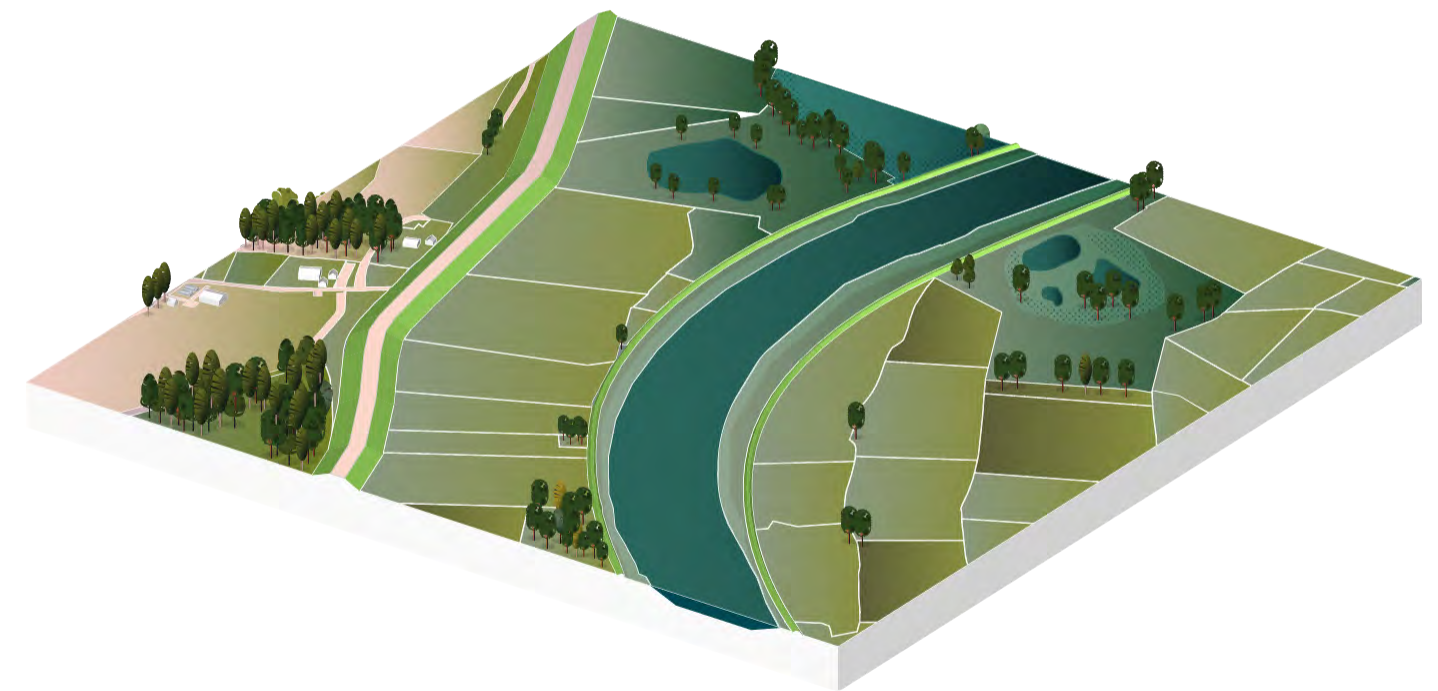
Uiterwaarden Nederrijn nabij Driel

Uiterwaarden Waal bij Tacitusbrug

Uiterwaarden IJssel bij IJsselbrug

Uiterwaarden en de rivier

Stroomruggen en oeverwallen

De stroomruggen en oeverwallen liggen dichtbij de rivier, en zijn ontstaan door de grovere deeltjes die door de rivier tijdens een overstroming werden afgezet. Kenmerkend is de verhoogde ligging en de onregelmatige blokverkaveling.

Kernkwaliteiten:

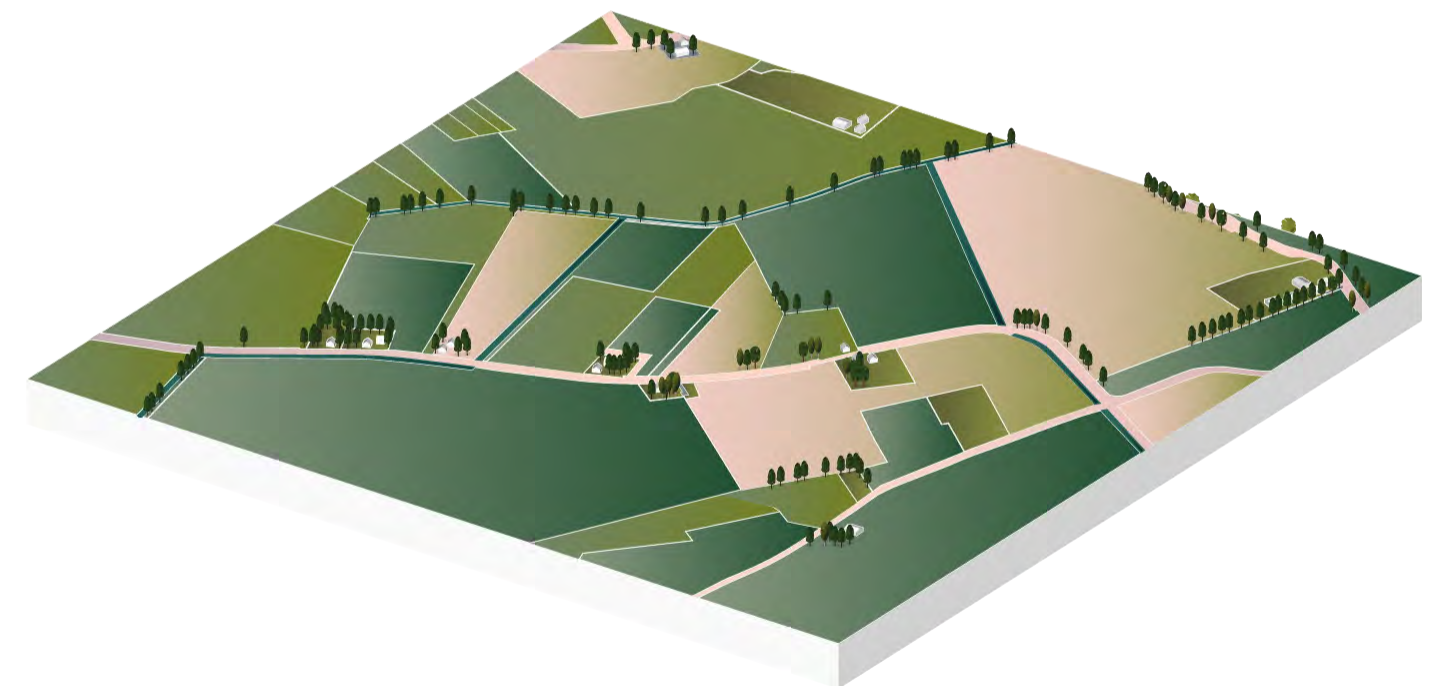
- gevarieerde en onregelmatige verkaveling, kleinschalige landschap;
- afwisselende landschapsbeleving vanaf de kronkelige wegen;
- gevarieerd landgebruik;
- gradiënt tussen hoge oeverwal en lager gelegen uiterwaarden en komgronden.

Ligging Ooij op hoge oeverwal langs de (Bron: Google Maps - Brian)

Oeverwal nabij Beuningen (Bron: Google Maps - Brian)

Stroomruggen en oeverwallen

LANDSCHAPSTYPEN |

Komgronden

De komgronden liggen achter de oeverwallen ver van de rivier. Na het overstromen van de rivier kwam het water hier tot stilstand en zette hierbij kleideeltjes af, dat in de loop van tijd geresulteerd heeft in een dikke laag zware klei. De gebieden worden veelal door afgegraven waterstroompjes en weteringen, zoals bijvoorbeeld de Linge liggend in het gebied tussen de Waal en de Nederrijn. Naast dat de Linge gebruikt werd voor de afwatering van de komgronden, werd de Linge ook gebruikt voor de bewatering van boomgaarden en landbouwgebieden.

Kernkwaliteiten:

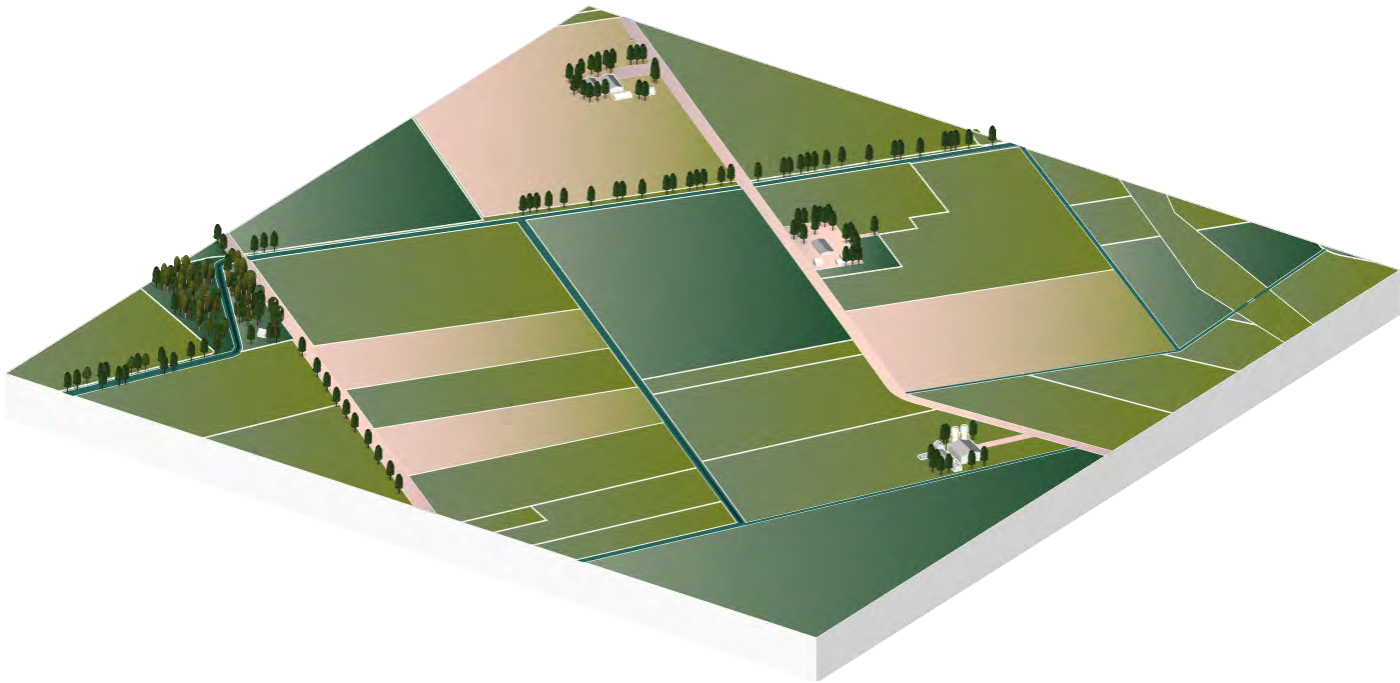
- open en groen landschap van weiden met verre zichten;
- regelmatige strookverkaveling;
- rechte wegen structuur met bebouwing en beplanting.

Overgang van open komgrond naar stedelijk gebied nabij Beuningen

Open komgronden ten zuiden van Ewijk

Komgronden

Coulisselandschap

Het coulisselandschap bestaat uit oude kampoontginningen met plaatselijke essen en beekdalen. Het is een half-open landschap dat wordt gekenmerkt door een lapjesdekken van onregelmatige percelen. De percelen worden van elkaar gescheiden door heggen of houtwallen.

Kernkwaliteiten:

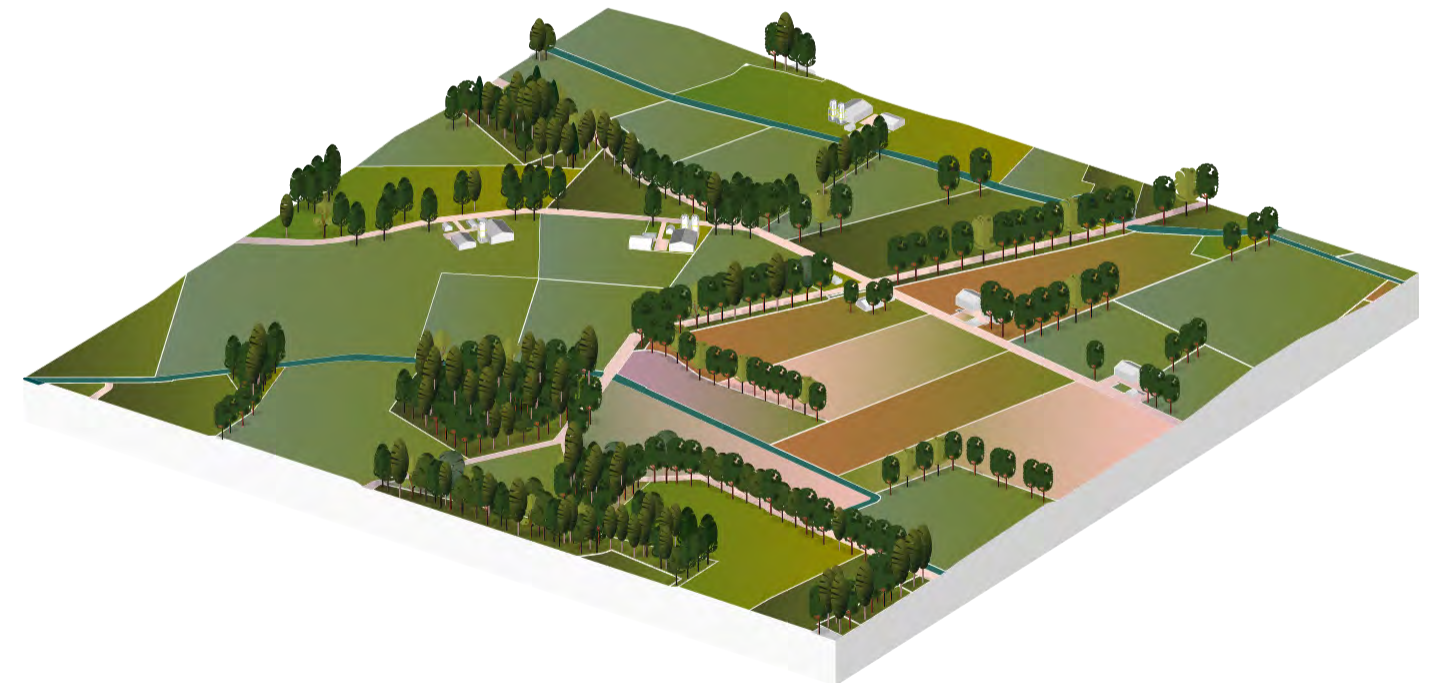
- kleinschalig halfopen landschap;
- afwisselende landschappelijke beleving van open en gesloten landschapskamers;
- herkenbare open bolling bovenop dekzandruggen;
- oude ontginning met gevarieerde verkaveling;
- herkenbare beplantingsstructuur van lanen, singels, bosjes en houtwallen;
- beekdalen en beeklopen.

Coulissenlandschap nabij A12 rondom Oud-dijk

Elyzese Velden Beek nabij Berg en Dal (Bron: Roger Veringmeier)

Coulisselandschap

Ontginningslandschap

Bestaande uit jonge en oude ontginningslandschap en bossen op hoge droge gronden. Na de uitvinding van de kunstmest rond 1850 werden in de tweede helft van de 19e eeuw op grote schaal 'woeste gronden' (met name heide) ontgonnen. Deze ontginningen zijn systematisch en grootschalig van opzet en kenmerken zich door grote blokverkavelingen en rechte wegen.

Kernkwaliteiten:

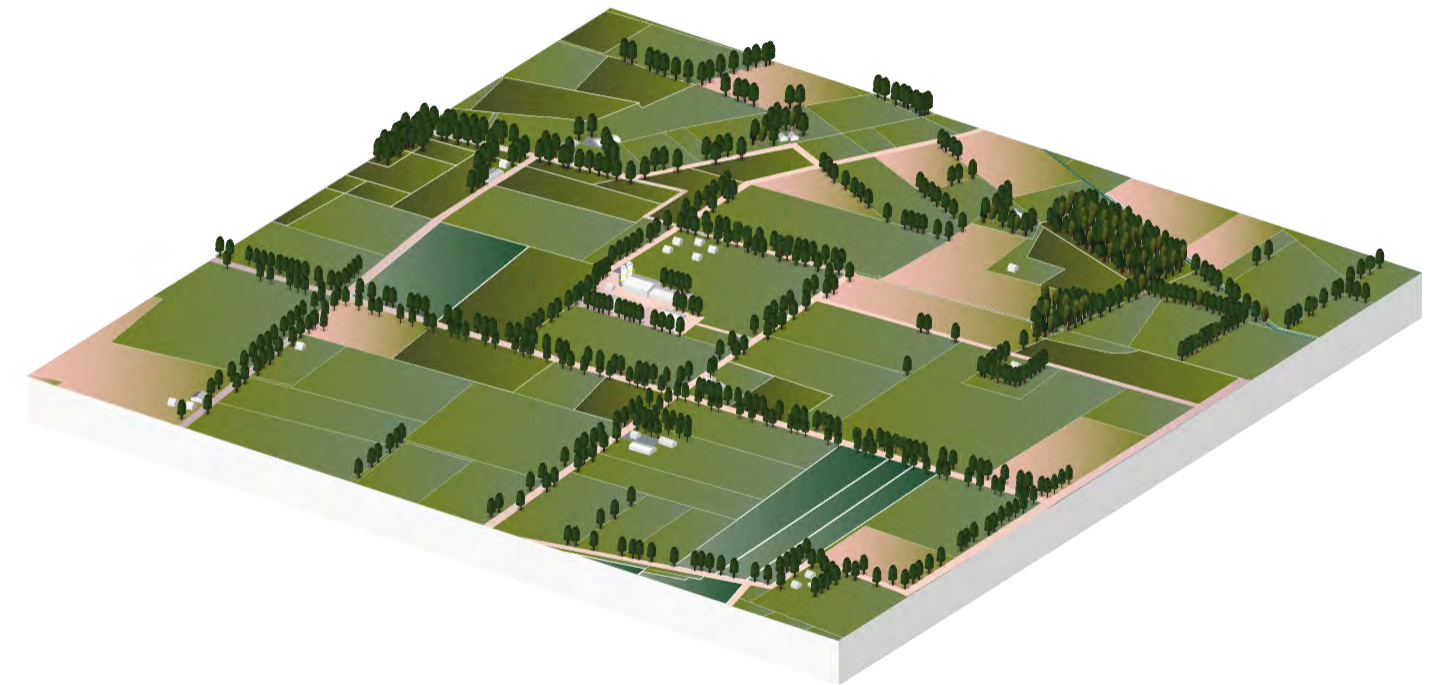
- rechte lijnige blokverkaveling met wegen en een grootschalige opzet met verspreid gelegen bebouwing;
- grootschalige openheid in agrarische delen;
- besloten en aaneengesloten bosgebieden;
- afwisseling in landschappelijke beleving tussen de open agrarische delen en de besloten bosgebieden.

Besloten bosgebied rondom Heerde

Heideontginningen ten zuiden van Nijmegen

Ontginningslandschap

Sollitaire steden en historische stadsfronten

In tegenstelling tot de Randstad heeft de regio Arnhem Nijmegen geen grote aaneengesloten stedelijke gebieden. De steden in de regio zijn herkenbaar als zelfstandige bebouwingsgebieden in het landschap. Vanaf de wegen en het water zijn enkele steden en dorpen duidelijk te zien. Sommigen hebben een historisch stadsfront (bijvoorbeeld Nijmegen) of juist een moderne skyline (bijvoorbeeld Arnhem).

Kernkwaliteiten:

- solitaire en afzonderlijk herkenbare dorpen en steden;
- beleefbare historische stadsfronten aan de Waal, de Nederrijn en de IJssel;
- pittoreske, stedelijke kernen.

Ligging Nijmegen aan de Waal
(Bron: Visit Arnhem Nijmegen - SJALOT-ontwerp)

Ligging Arnhem aan de Nederrijn (Bron: Visit Arnhem Nijmegen)

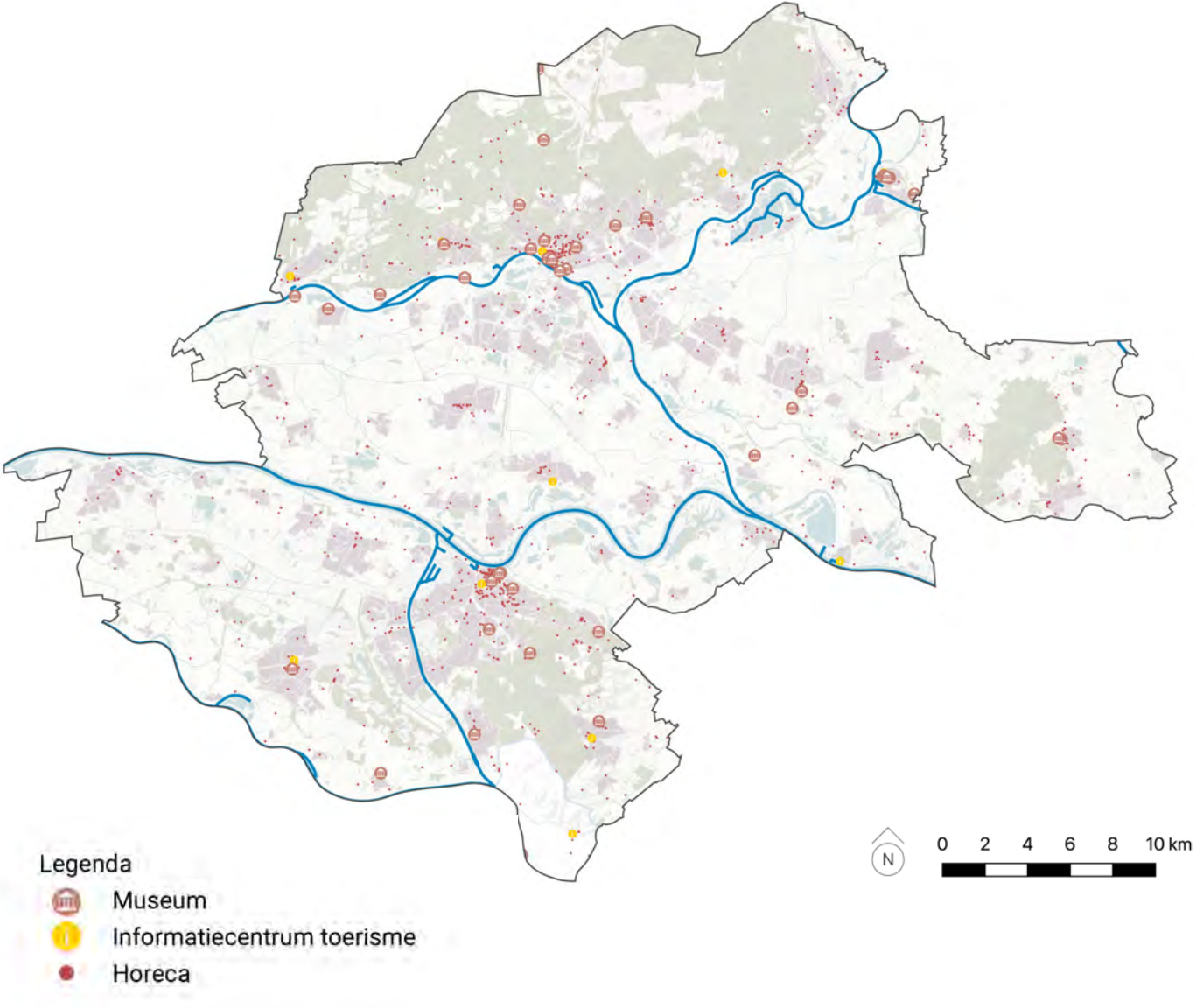
Solitaire steden en historische stadsfronten

4 Inventarisatie recreatieve kansen

BASIS OP ORDE

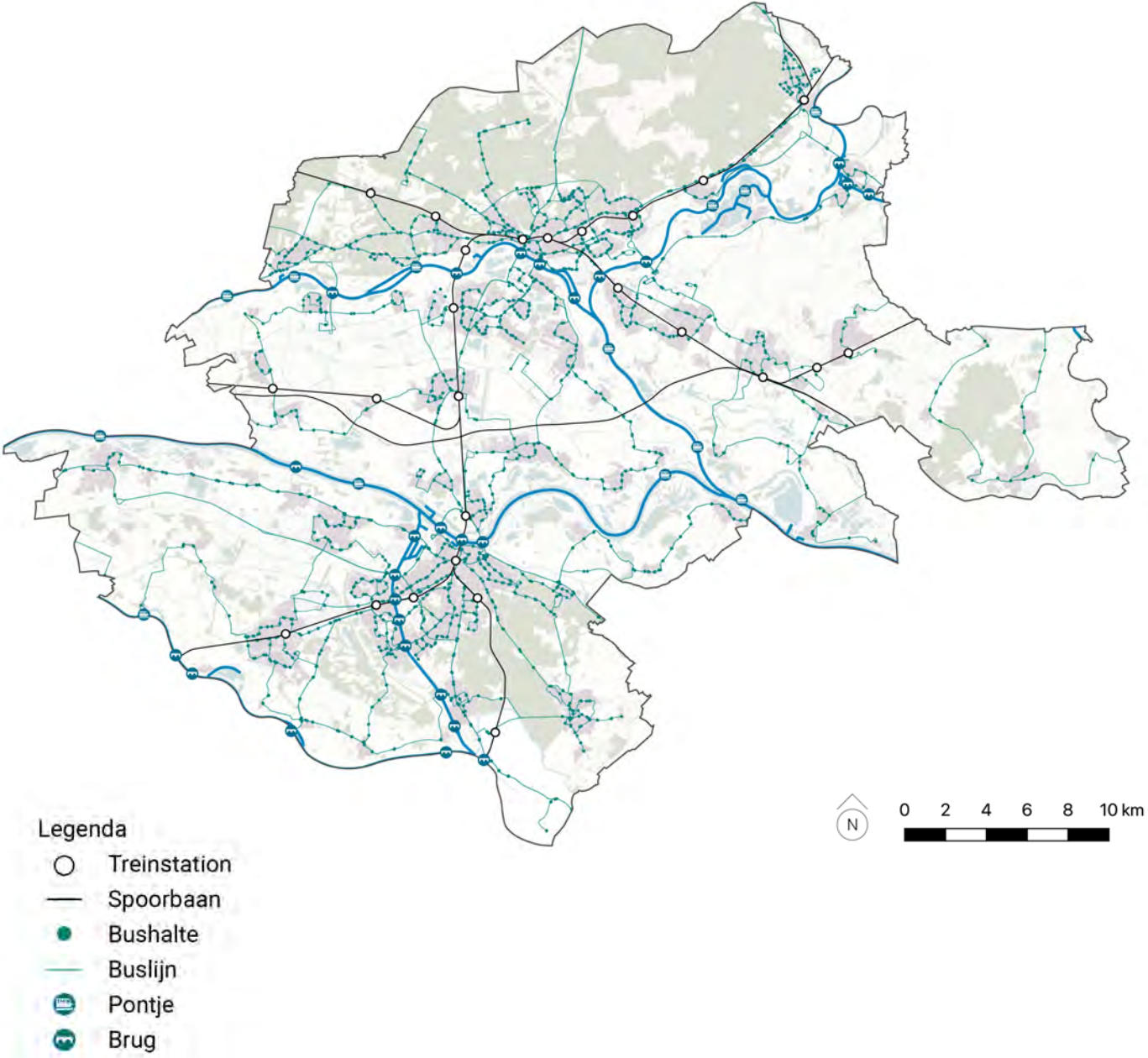
Horeca/musea/bezoekerscentra

- Het huidig recreatief aanbod met betrekking tot de horeca ligt geconcentreerd in en rondom de steden en dorpen. Daarnaast is er een hoge concentratie horeca te vinden langs de flanken van de stuwwallen.
- Er is een lage concentratie horeca te vinden in de open komgronden tussen Arnhem en Nijmegen, ten noorden van Zevenaar, en ten noorden van Wijchen.
- De meeste musea en bezoekerscentra worden ingevuld en bedacht vanuit een lokaal context.
- De musea en bezoekerscentra liggen aan de flank van de Veluwe worden logischerwijze meestal vanuit een Veluwe-context beschouwd.
- Buiten de stedelijke gebieden is er een uitdaging in het duidelijk fysiek en thematisch verbinden van de verschillende musea en bezoekerscentra.
- Een aantal musea en bezoekerscentra zijn nodig toe aan doorontwikkeling om aantrekkelijk en relevant te blijven.
- We missen een échte trekpleister die het verhaal van de grote rivieren vertelt op een plek waar dit verhaal beleefbaar en tastbaar wordt gemaakt in situ.

Openbaar vervoer (bus en trein)

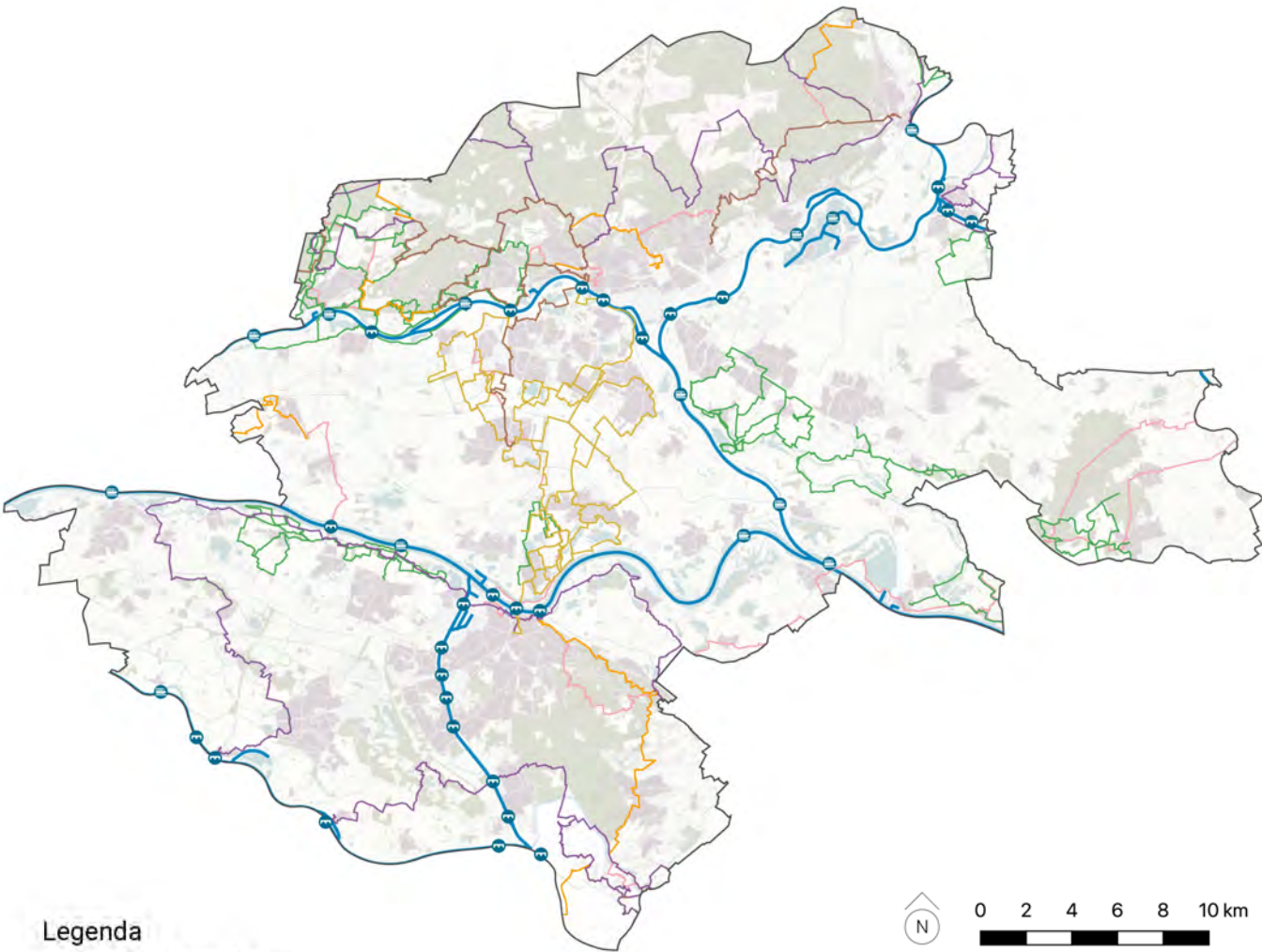
- De verbindingen met de trein liggen voornamelijk op de hogere delen van de stuwwallen en oeverwallen, tussen de grote steden en dorpen
- Treinverbinding voor passagiers tussen de Liemers en de Overbetuwe loopt alleen via Arnhem, de rechtstreekse Betuwelijn wordt niet gebruikt voor het vervoeren van passagiers.
- De komgronden zijn slecht bereikbaar met het openbaar vervoer.
- Er maar weinig OV-verbindingen over het Pannerdensch kanaal en de Waal heen, met uitzondering van het gebied rondom Nijmegen.
- De pontjes vormen een cruciaal onderdeel van het wandel- en fietsnetwerk. De verbindingen zijn momenteel van goede kwaliteit, maar veranderingen in het financiëingsmodel betekent een onzekere toekomst van het bestaand van sommige verbindingen.

Wandelroutes

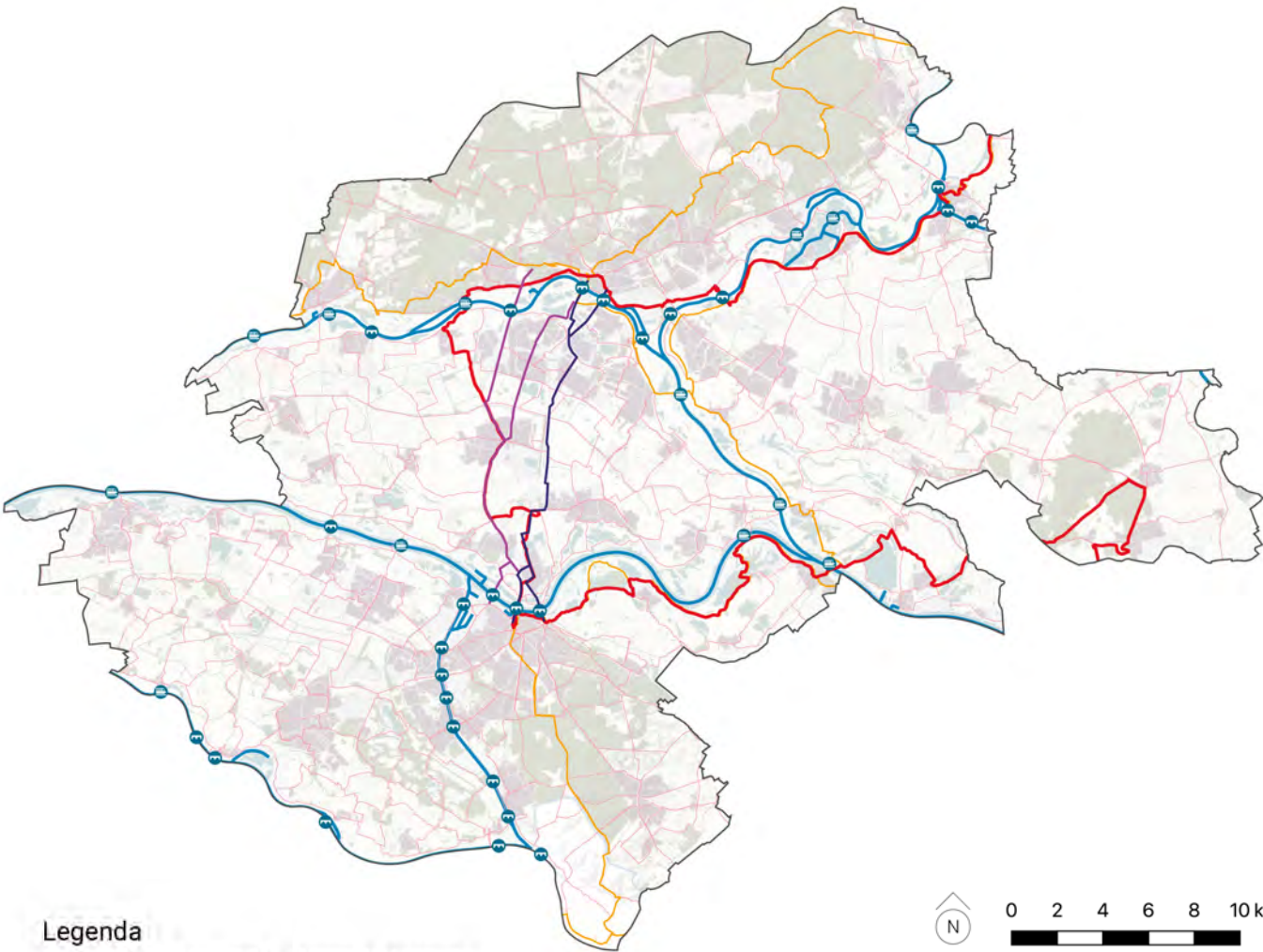
- Veel wandelroutes aanwezig in het gebied tussen Arnhem en Nijmegen, en de flanken van de stuwwallen;
- Weinig wandelroutes in de komgronden van de Liemers en het gebied tussen Beuningen en Wijchen;
- Bij de IJssel, Pannerdensch kanaal, en het eerste deel van de Waal worden de rivieren weinig doorkruist door wandelroutes;
- De voorgenomen bezuiniging op subsidies aan pontjes vormt een bedreiging voor de kwaliteit van het netwerk.

- Legenda
- Streekpaden
 - LAW routes
 - OV stappers
 - Stad te voet
 - NS wandelingen
 - Klompenpaden
 - ⦿ Pontje
 - ⦿ Brug

Fietsroutes

- De regio Arnhem Nijmegen heeft een goed ontwikkeld netwerk aan fietspaden.
- De langeafstandsfietsroutes en de internationale Hanzefietsroute lopen voornamelijk langs de flanken van de stuwwallen of langs de rivieren.
- Langs de rivieren worden fietsroutes met elkaar verbonden door middel van een pontje of een brug;
- De voorgenomen bezuiniging op subsidies aan pontjes vormt een existentiële bedreiging voor de kwaliteit van grote delen het netwerk. In het bijzonder omdat het 'rondjes' bemoeilijkt.
- Voorbeeld van de uitdagingen, maar ook de potentie, van meer lokale fietsrondjes is de potentiële fietsronde 'Rondom Fort Pannerden'. Die zouden kunnen gaan van Oud-Zevenaar naar de Oude Waal en de Bijland, de rivier oversteken naar Millingen aan de Rijn en dan langs de rivier naar de pont over de Waal naar Kasteel Doornenburg, langs de Pas naar de pont over het Pannderdensch Kanaal en terug naar Oud-Zevenaar. Langs zo'n route zou de beleving van de landschappen versterkt worden én verhaaldragende elementen worden toegevoegd.

- Legenda
- Internationale Hanzefietsroute
 - LF routes
 - Knooppuntroutes
 - RijnWaalpad
 - VeluweWaalpad
 - ⦿ Pontje
 - ⦿ Brug

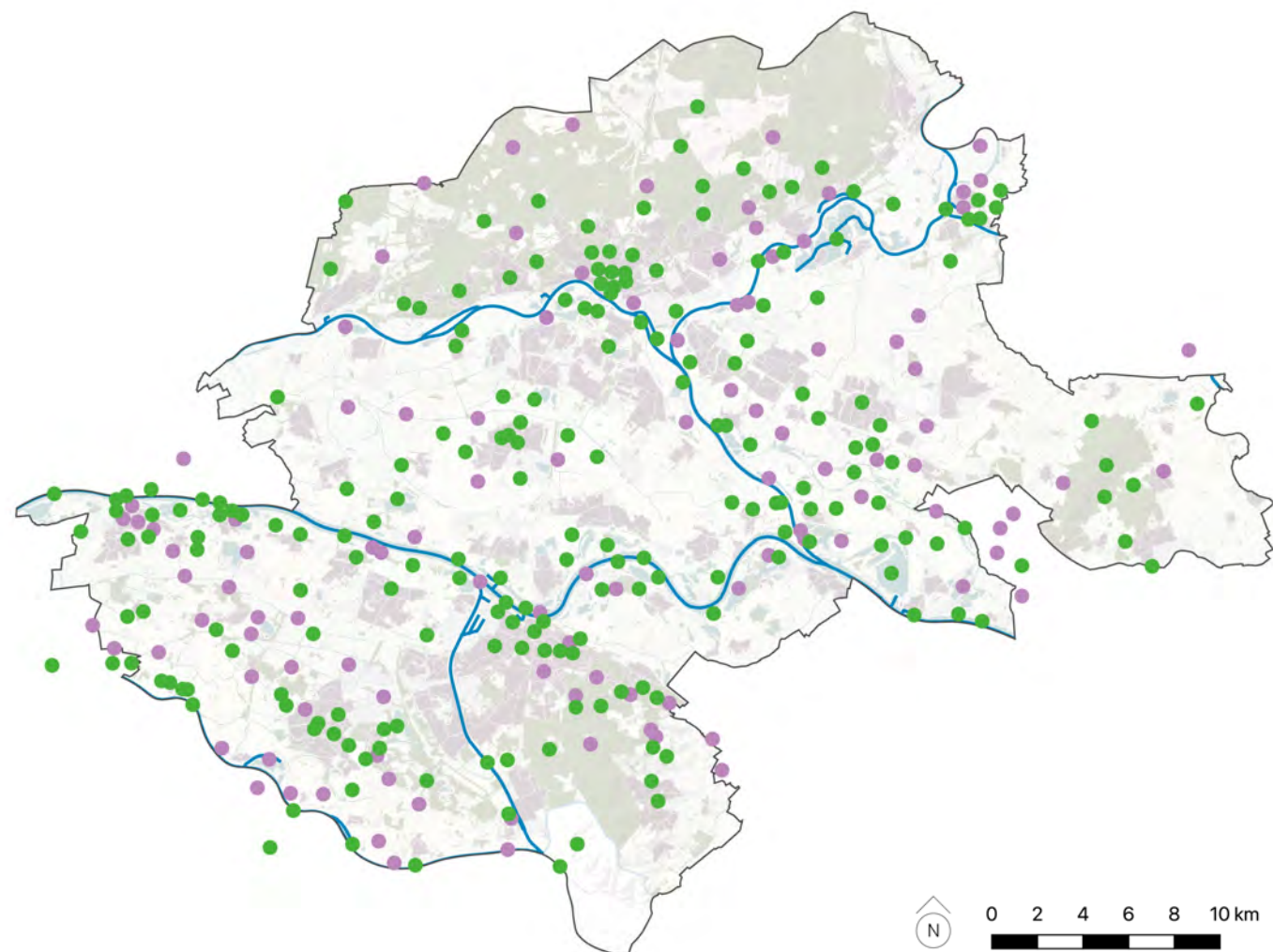
RESULTATEN WERKATELIERS

Inventarisatie kansen recreatieve beleving

In de voorafgaande hoofdstukken is ingegaan op het huidige landschap van de regio Arnhem Nijmegen en de restanten van de rijke geschiedenis die nog zichtbaar zijn in het huidige landschap. Naar voren is gekomen dat het gebied een afwisselend en gevarieerd landschap heeft, waarbij de geschiedenis zowel zichtbaar als onzichtbaar aanwezig is. In het komende hoofdstuk wordt er dieper ingegaan op waar de geschiedenis en het huidige landschap op dit moment al goed te beleven zijn, en waar eventuele potentie of kansen liggen om het gebied beter te beleven. Aan de hand van werkateliers met stakeholders

uit het gebied is inzichtelijk gemaakt waar de bestaande kansen voor recreatieve beleving liggen, en waar potenties liggen voor mogelijke nieuwe recreatieve belevingen.

Opvallend is dat de in het werkatelier opgehaalde kansen voor recreatieve beleving grotendeels geconcentreerd zijn langs de rivieren, uiterwaarden, en rondom de steden en dorpen. Door de deelnemers van de werkateliers zijn er relatief weinig kansen aangegeven in de komgronden van het gebied, en het gebied rondom Montferland.

Legenda

- Bestaande kans: iets wat nu al beleefbaar is, maar beter ontwikkeld en/of ontsloten kan worden
- Potentiële kans: iets wat (nog) niet beleefbaar is, maar waar het verhaal van het gebied (geschiedenis, landschap, cultuur) zichtbaar gemaakt kan worden

RESULTATEN WERKATELIERS

Inventarisatie kansen
recreatieve beleving

Aan de hand van de resultaten van de werkateliers en de gemaakte analyses zijn de volgende hoofdthema's naar voren gekomen. Deze gevonden thema's zijn niet bedoeld om te concurreren met bestaande thema's (bijvoorbeeld de Hanzesteden), maar om aanvullend en ondersteunend te werken.

Beteugeling van het water

Vele eeuwen lang hebben inwoners van het gebied geprobeerd het water te beteugelen. Vanaf de Romeinse tijd tot het heden heeft men vanuit verschillende motieven ingrepen gedaan om het riviersysteem te sturen en te reguleren. Van de eerste bedijkingen rondom de rivieren om droog en veilig te kunnen wonen, tot de laatste ingrepen om de rivieren weer meer ruimte te geven.

Landschap als strijdtoneel

Het gebied is toneel geweest voor de vele oorlogen en gevechten die er hebben plaatsgevonden. Vanuit de verschillende tijdperiodes zijn nog relictten aanwezig van deze bloedige strijden. Van archeologische restanten van de Romeinse Limes tot aan kazematten uit de Tweede Wereldoorlog.

Ambachten, industrieën en handel

Door de goede ligging van vele steden en dorpen langs de rivieren heeft er vroeger veel handel plaatsgevonden in het gebied. Veel goederen die werden verhandeld waren ook lokaal gemaakt. Vele ambachten en industrieën positioneerden zich in de buurt van wateren of in de buurt van de grondstoffen die ze nodig hadden om hun product te kunnen maken. Voorbeelden hiervan zijn de vele restanten van de steenfabrieken langs de rivieren. Ook langs de flanken van de stuwwallen zijn nog vele watermolens of restanten hiervan te vinden.

Landgoederen, kastelen en buitenplaatsen

Langs de flanken van de stuwwallen en op de hoger gelegen oeverwallen zijn vele landgoederen, kastelen en buitenplaatsen te vinden. Vaak liggen ze in of omringd door natuurgebieden en/of gelegen aan waterwegen.

Hierdoor werden de landgoederen, kastelen en buitenplaatsen voorzien van water en waren ze bereikbaar via het water. In de loop van de twintigste eeuw waren veel landgoederen, kastelen en buitenplaatsen niet meer te onderhouden door hoge kosten. Hierdoor werden ze of gesloopt of kregen ze een nieuwe bestemming.

Natuur en landschap

Kenmerkend aan het gebied zijn de vele groene gebieden die te vinden zijn langs de rivieren. Het zijn dynamische natuurgebieden die regelmatig tijdens hoogwater in de rivieren onder water komen te staan. Naast de natuurgebieden langs de rivieren zijn er nog vele andere typen natuur te beleven. Vaak is het type natuurgebied verbonden met de ondergrond. Ook zorgt de geomorfologie van het landschap voor verschillende landschappelijke ervaringen. Denk hierbij aan de grote hoogteverschillen van de stuwwallen maar ook de kleinere hoogteverschillen bij oeverwallen, stroomruggen en rivierduinen langs de rivier.

Religieuze geschiedenis

In de afgelopen eeuwen hebben meerdere religieuze stromingen het gebied weten te bereiken. De verschillende godsdiensten hebben in afwisselende mate zichtbare en onzichtbare relictten achtergelaten in het gebied.

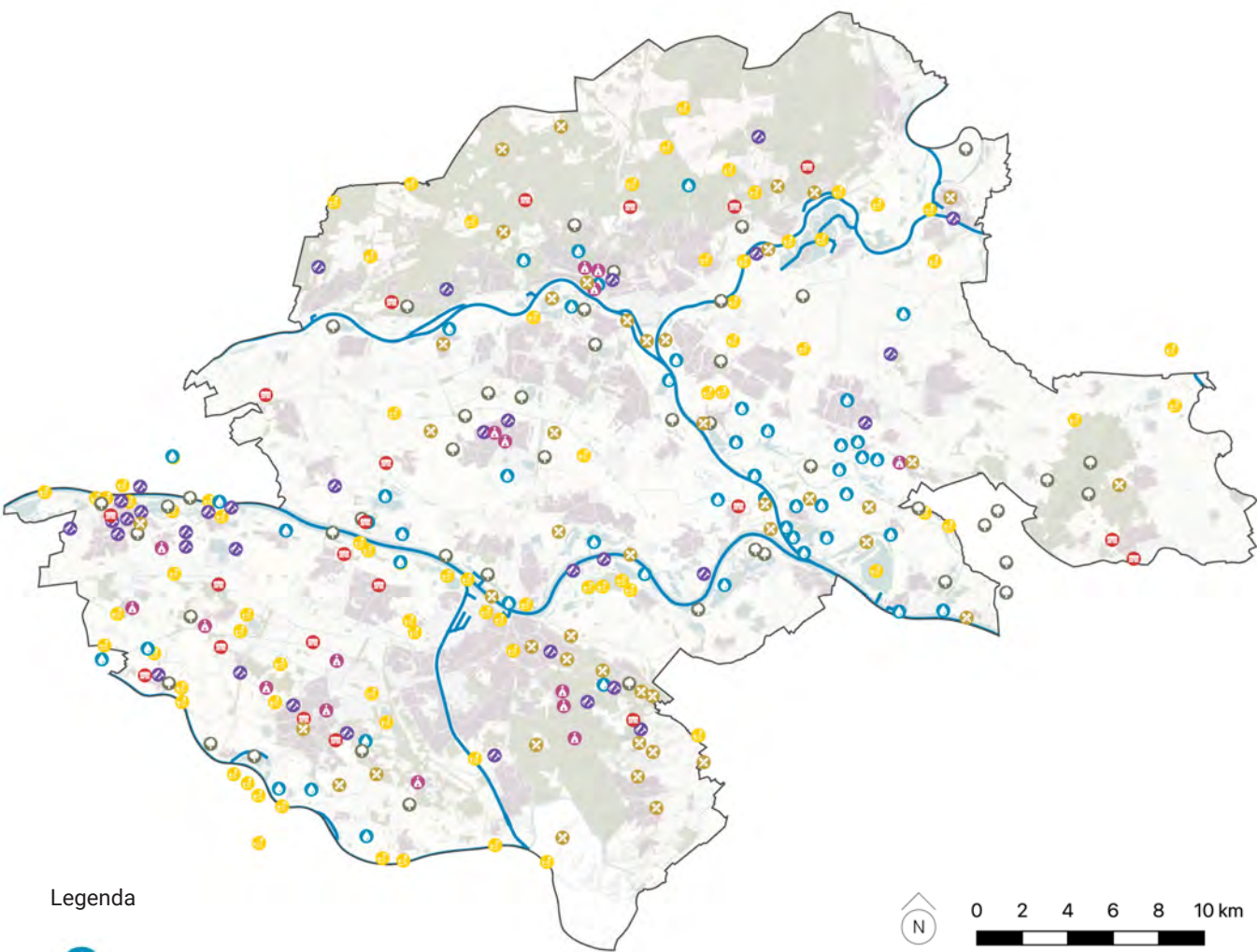
Recreatieve verbindingen en verblijfsplekken

Naast deze thema's zijn er tijdens de werkateliers ook kansen geopperd voor het verbeteren van de basiskwaliteit van het gebied. Deze kansen hebben meestal betrekking op het verbeteren of het vormen van nieuwe verbindingen. Het creëren van informatiecentra en ontvangstlocaties. En de toevoeging van nieuwe verblijfsrecreatie. De verschillende kansen die naar voren zijn gekomen tijdens de werkateliers zijn te vinden in de bijlage.

Uit de kaart op de rechterpagina kan geconcludeerd worden dat de kansen voor de verschillende thema's vaak niet of matig geclusterd zijn. De verspreiding van de verschillende thema's is vaak diffuus. Ook heeft een clustering van kansen binnen een thema niet automatisch te betekenen dat er een onderliggende verband is tussen de kansen. Dit komt doordat de kansen soms uit verschillende tijdperiodes komen en daardoor geen onderliggend verband met elkaar hebben. In het volgende hoofdstuk gaan we dieper in op de thema's.

RESULTATEN WERKATELIERS

Bestaande en potentiële kansen
recreatieve beleving per thema

- Legenda
- Beteugeling van het water
 - Landschap als strijdtoneel
 - Ambachten, industrieën en handel
 - Landgoederen, kastelen en buitenplaatsen
 - Religieuze geschiedenis
 - Natuur en landschap
 - Recreatieve verbindingen en verblijfsplekken

5

**Ontwikkel-
thema's
Regio Arnhem
Nijmegen**

ONTWIKKELTHEMA

Beteugeling van het water

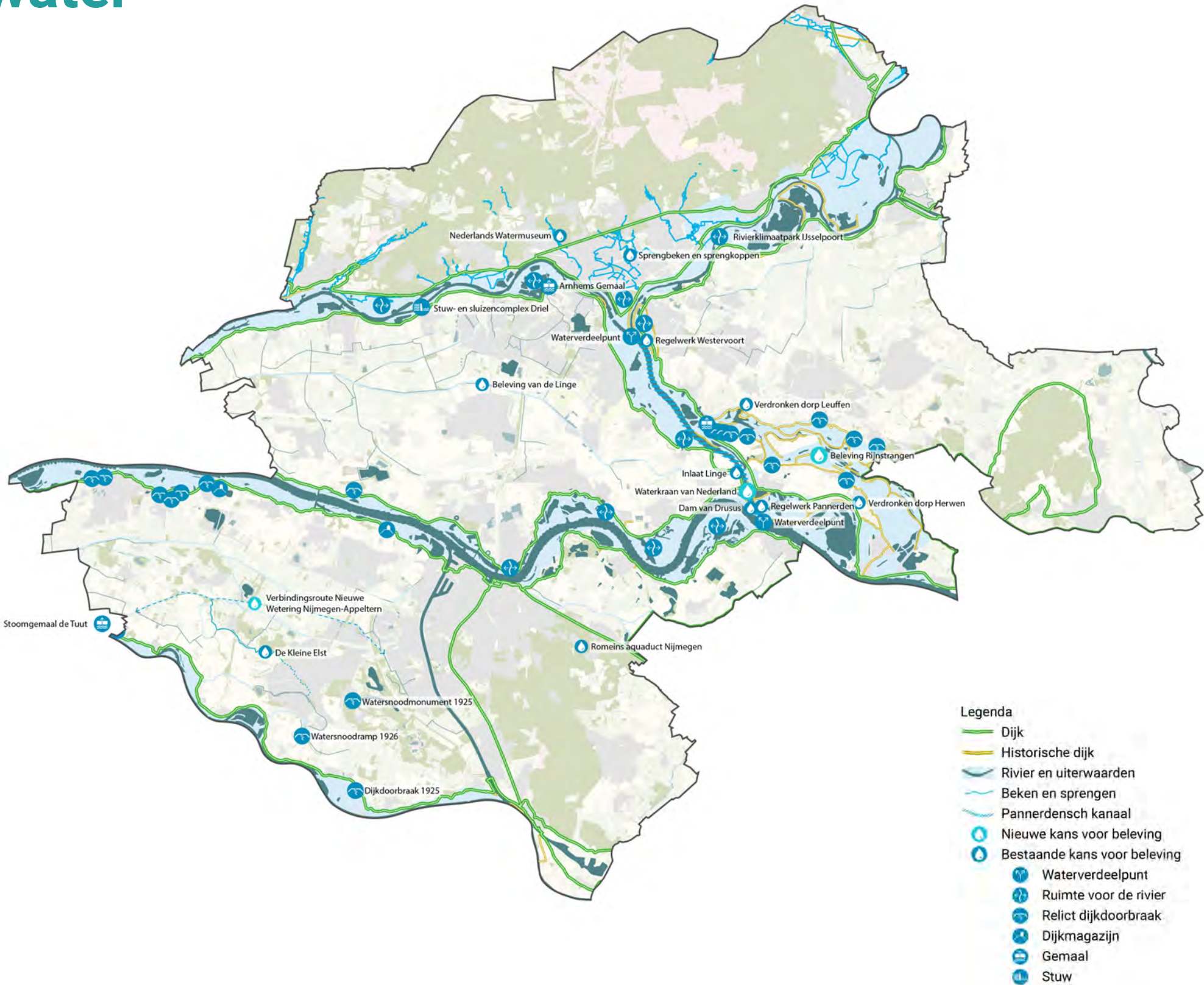
De strijd tegen en omgang met het water heeft zijn over de afgelopen eeuwen hier zijn sporen achtergelaten. De verschillende ingrepen die de mens heeft gedaan door de eeuwen heen vormen elk een nieuwe laag aan de beleving van het verhaal van de beteugeling van het water door de mens.

Conclusies:

- Het feit dat alle grote rivieren van Nederland door dit werkgebied lopen is een interessant en kansrijk ontwikkelthema, maar is niet iets waar de hele regio op kan leunen.
- Het Pannerdensch Kanaal en het moderne regelwerk vormt samen de 'Waterkraan van Nederland'. De beleving hiervan is niet op niveau met het verhaal.
- Langs de dijken tussen Druten en Deest, en rondom de oude Rijnstrangen ten oosten van het Pannerdensch Kanaal is de strijd tegen het water nog goed zichtbaar in het landschap. Langs de dijk bevinden zich vele wielen, die als herinneringen aan de vele dijkdoorbraken in het landschap liggen.
- Het plan voor de Rivierklimaatpark IJsselpoort juichen wij vanuit dit perspectief op alle mogelijke manieren toe.

Aanbevelingen:

- Zet sterk in op het verder ontwikkelen van het verhaal van 'Waterkraan van Nederland' - inclusief fysieke bezoekersfaciliteiten en belevingen ter plaatse. Dit verhaal - samen met het verhaal van 'De Grote Rivieren' en het watervraagstuk als zodanig - vraagt om een beleving op nationaal niveau.
- Zorg ervoor dat nieuwe ruimte voor de rivier projecten duidelijk te beleven vallen, zodat deze een nieuwe laag toevoegen aan de beleving van het verhaal van de beteugeling van het water door de mens.
- Blijf inzetten op het versterken van de beleving van de oude Rijnstrangen. De oude Rijnstrangen vertellen het verhaal van hoe de rivieren zich vroeger meer meanderend bewogen voordat ze volledig werden ingedijkt door de mens.
- Geef ook elementen zoals de Kleine Elst en het Romeins aquaduct bij Nijmegen een plaats in het verhaal. Deze elementen verbeelden de eerste vormen van watermanagement waar Nederland nu zo om bekend staat.

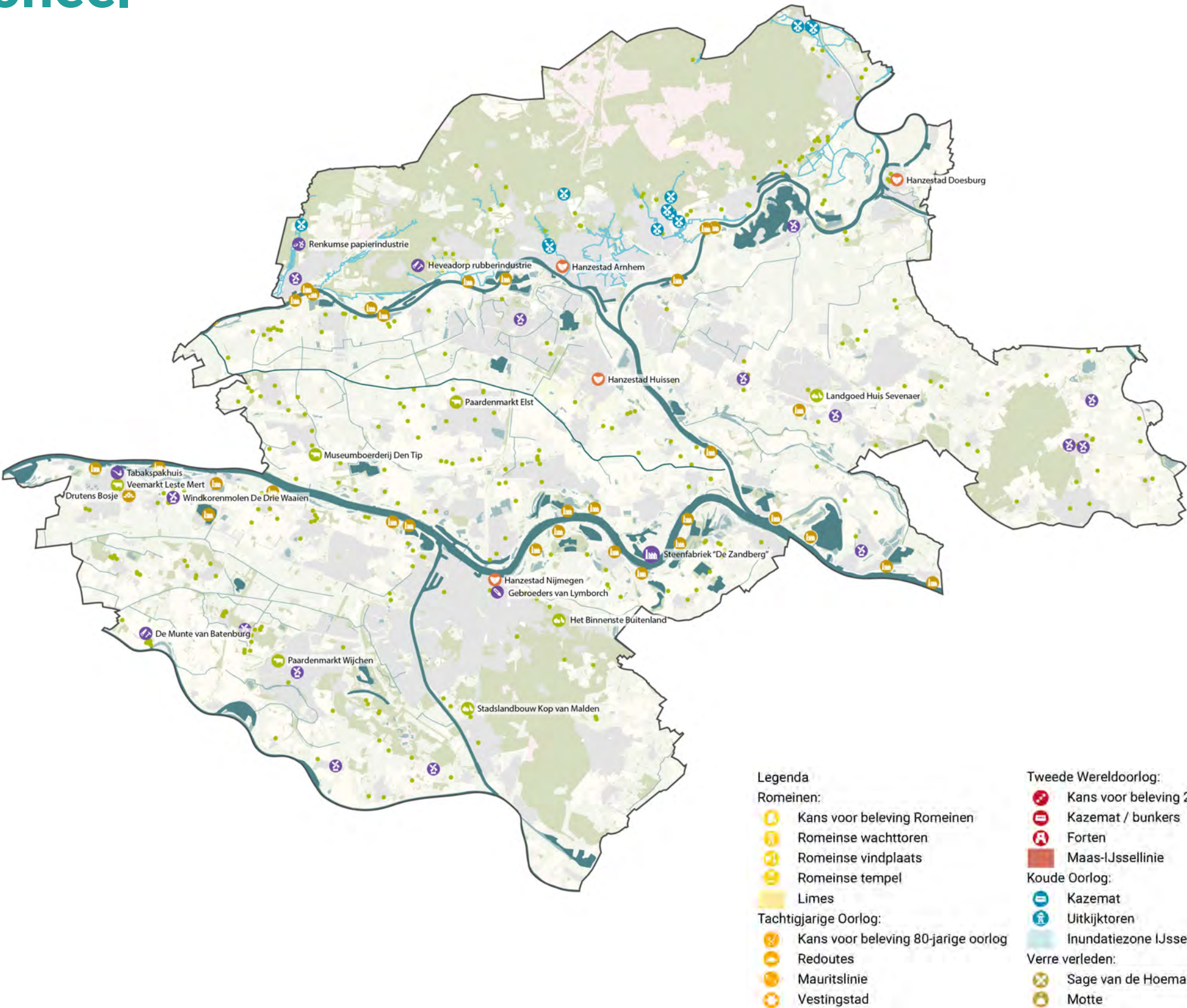
ONTWIKKELTHEMA

Landschap als strijdtoneel

In de Romeinse tijd liep hier de Limes; de noordelijke grens van het Romeinse Rijk. In het recentere verleden zijn er ook vele verdedigingslinies opgezet in het gebied. Een aantal van deze linies zijn nog duidelijk aanwezig in het landschap, maar van sommige zijn alleen nog enkele relictten aanwezig in het landschap.

- Conclusies:
- De verschillende tijdsperiodes zijn vooral in de verschillende verdedigingslinies zelf af te lezen.
 - Afwisselende mate waarin de verschillende linies nog aanwezig zijn in het landschap (bijvoorbeeld van de Mauritslinie en de Limes zijn er alleen nog een paar relictten aanwezig).
 - Op sommige plekken komen veel verdedigingslinies uit verschillende tijdsperiodes bij elkaar (bijvoorbeeld langs de Waal ten noorden van Nijmegen, rondom Fort Pannerden, en ten zuiden van Arnhem waar de IJssel zich afsplitst van de Nederrijn).

- Aanbevelingen:
- Maak de vele onzichtbare verhalen beleefbaar(der) - bijvoorbeeld door middel van luisterstenen en andere belevingstoevoegingen in het landschap.
 - Verbind de verschillende zichtbare en onzichtbare verhalen met elkaar door middel van thematische routes.
 - Maak de vaak onzichtbare verdedigingslinies beter beleefbaar door landschapsarchitectonische ingrepen. Concentreer deze ingrepen op plaatsen waar verschillende linies bij elkaar komen.
 - Verken of er reconstructies mogelijk zijn van bijvoorbeeld Romeinse Wachtstorens en Mauritsstorens. Wanneer dit gebeurt als onderdeel van andere gebiedsontwikkelingen (bijvoorbeeld woningbouw of landschapsherinrichting)
 - Diversificeer het verhaal door meerdere perioden uit de geschiedenis beleefbaar te maken: Zo kan de Romeinen en de Tweede Wereldoorlog verhaaldragers worden voor andere verhalen van strijd di zich in dit gebied hebben afgespeeld en ontstaat een bredere historische context (en besef) bij de bezoeker.

ONTWIKKELTHEMA

Ambachten, industrieën en handel

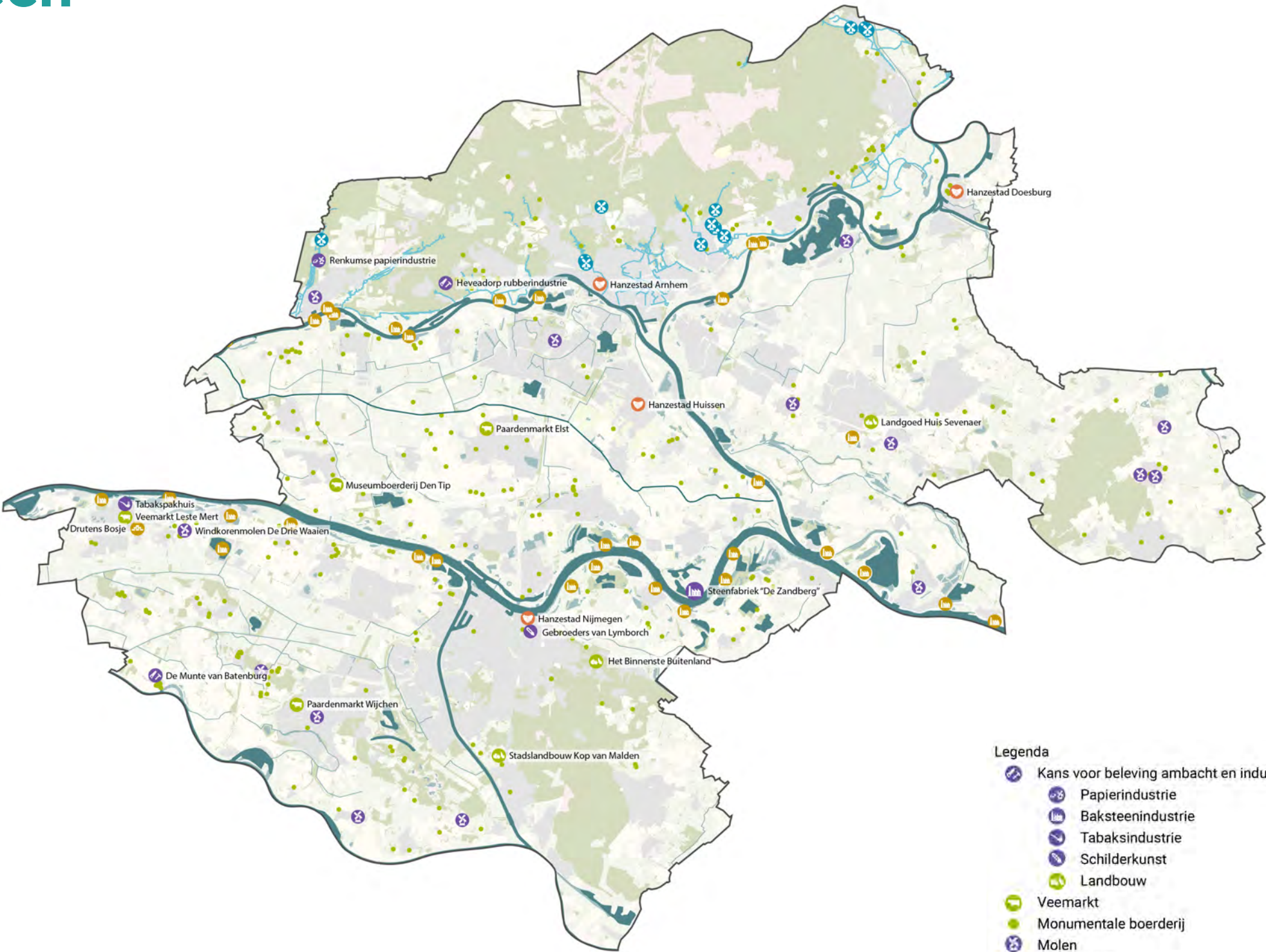
Naast de strijd van de mens tegen het water, speelde het water ook een belangrijke rol in de dagelijkse activiteiten van de mens. De rivieren vormden belangrijke transportroutes die gebruikt werden voor de handel tussen de verschillende steden en de industrieën (bijvoorbeeld baksteenindustrieën) die zich langs de rivieren hadden gevestigd. Mede door de gunstige ligging langs de rivieren werd er volop handel verricht en kende de steden een lange periode van economische bloei. Behalve naast de rivieren vestigden ook vele industrieën zich langs de flanken van de stuwwal. Mede dankzij de gunstige ligging nabij de rivieren, maar ook doordat het water afkomstig van de stuwwal door middel van zelfgemaakte sprengbeken werd ingezet binnen de industrieën.

Conclusies:

- De baksteenindustrie is voornamelijk langs de grote rivieren te beleven. Langs de rivieren zijn nog vele relictten van de baksteenindustrie aanwezig (bijvoorbeeld schoorstenen, restanten van steenfabrieken, of de effecten van kleiwinning in de vorm van kleiputten in de uiterwaarden).
- Langs de flanken van de Veluwe stuwwallen liggen nog vele watermolens of relictten hiervan als herinnering aan de vroegere industrieën die zich hier gevestigd hadden. Dit is al eerder geïdentificeerd en omgezet in planvorming in het kader van de Belevingsgebieden Veluwe.

Aanbevelingen:

- Zet in op het ontwikkelen van lokale ambachten/ streekproducten op plekken waar vele verhalen en belevingen samen komen.
- Versterk de beleving van de Linge, dat ook een logische verbinding vormt met het Rivierenland in het Westen. Bijvoorbeeld door wandelroutes langs de Linge bij Kesteren en Opheusden, maar ook door de boomgaarden met fruitteelt meer recreatieve functies te laten ontwikkelen.
- Vertel het verhaal van de baksteenindustrie daar waar het de beste kansen biedt om verteld te worden. Waarschijnlijk zal dit in verband zijn met andere gebiedsontwikkelingen - zoals recreatieontwikkeling, woningbouw of andere vorm van hergebruik.
- Verbind de watermolens en de oude industrieën op de flanken van de stuwwal door middel van recreatieve routes met de vele kastelen, landgoederen en buitenplaatsen.

ONTWIKKELTHEMA

Landgoederen, kastelen en buitenplaatsen

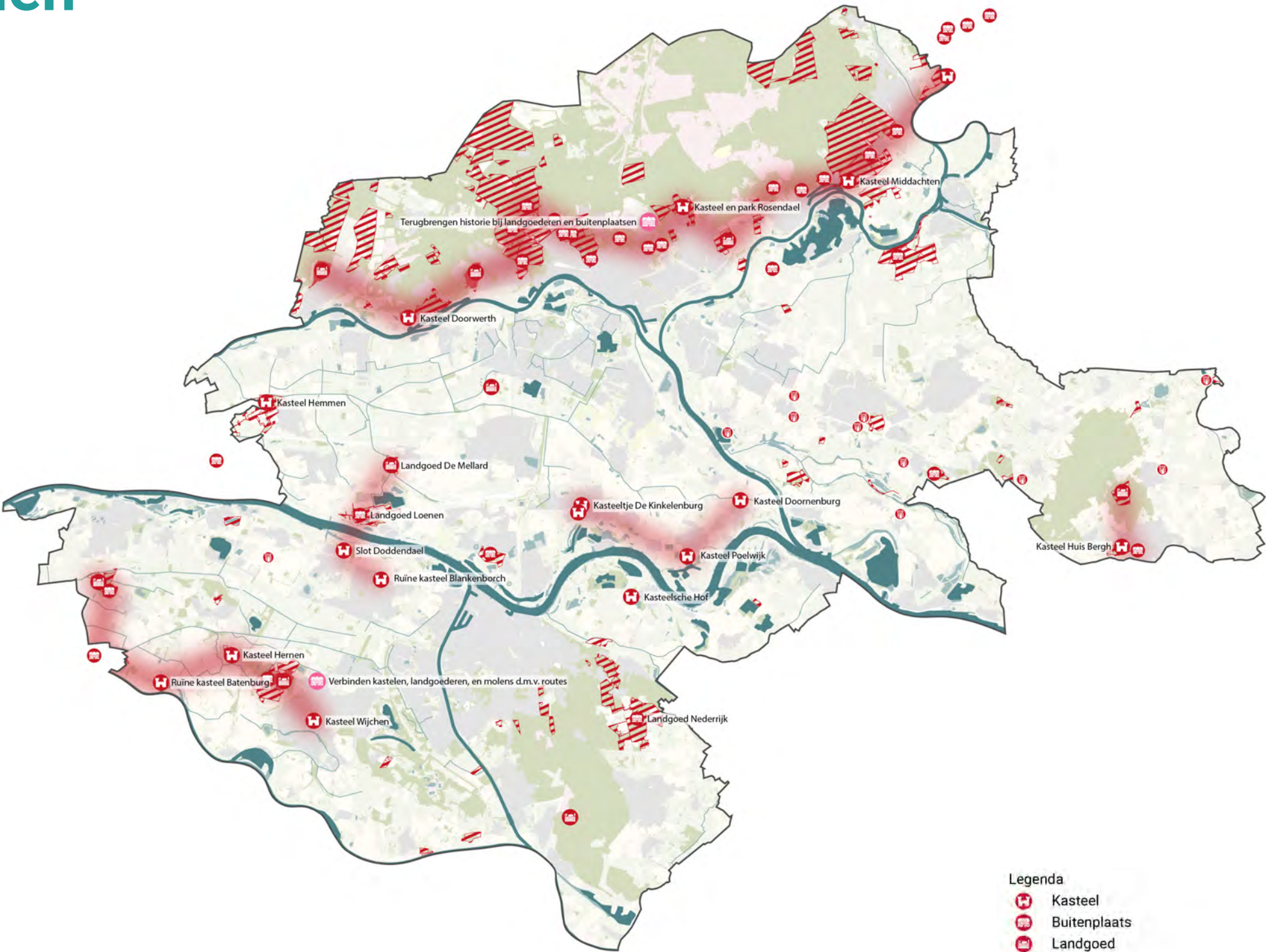
Het gebied is rijk aan vele landgoederen, kastelen en buitenplaatsen. Mede door de doorkruising van het gebied door vele rivieren, werden er op strategische plaatsen kastelen gebouwd langs de rivieren. Hierdoor kon men de passage op de rivieren controleren, wat zorgde voor inkomsten. Naast de kastelen zijn er ook vele landgoederen en buitenplaatsen ontwikkeld. De eerste landgoederen stamden af uit de tijd van de adel, waar geleefd werd van leengoed en grondbezit. Het landgoed werd gebruikt om inkomsten te genereren uit houtverkoop, tol-, jacht- en visrechten. De inkomsten werden gebruikt om het landgoed te onderhouden of uit te breiden. Daarnaast zijn er nog de buitenplaatsen die vanaf de 17de eeuw gebouwd werden door rijke stedelingen, die de buitenplaatsen konden gebruiken om te ontsnappen uit de vervuilde steden.

Conclusies:

- Langs de stuwwallen van de Veluwe is de grootste concentratie landgoederen, kastelen en buitenplaatsen te vinden. Dit is al eerder geïdentificeerd en omgezet in planvorming in het kader van de Belevingsgebieden Veluwe.
- Daarnaast ligt er langs de hogere delen van de hogere gelegen oeverwallen langs de rivieren her en der oude kastelen en landgoederen. Ze vormen echter een veel minder duidelijk structuur in het landschap dan boven de Rijn en boven de IJssel het geval is.
- Niet alle landgoederen, kastelen en buitenplaatsen zijn openbaar toegankelijk, en dus alleen vanaf afstand of soms zelfs helemaal niet te bewonderen.

Aanbevelingen:

- Verbind de toegankelijke landgoederen, kastelen en buitenplaatsen met elkaar door middel van recreatieve routes, en knoop andere bestemmingen vanuit andere belevingen aan deze routes.
- Maak de landgoederen, kastelen en buitenplaatsen meer beleefbaar voor bezoekers, om zo de rijke geschiedenis achter deze gebieden en bouwwerken te vertellen.
- Zorg bij het ontwikkelen van nieuwe landgoederen dat er rekening gehouden wordt met de achterliggende gedachten over hoe landgoederen vroeger werden vormgegeven.

ONTWIKKELTHEMA

Natuur en landschap

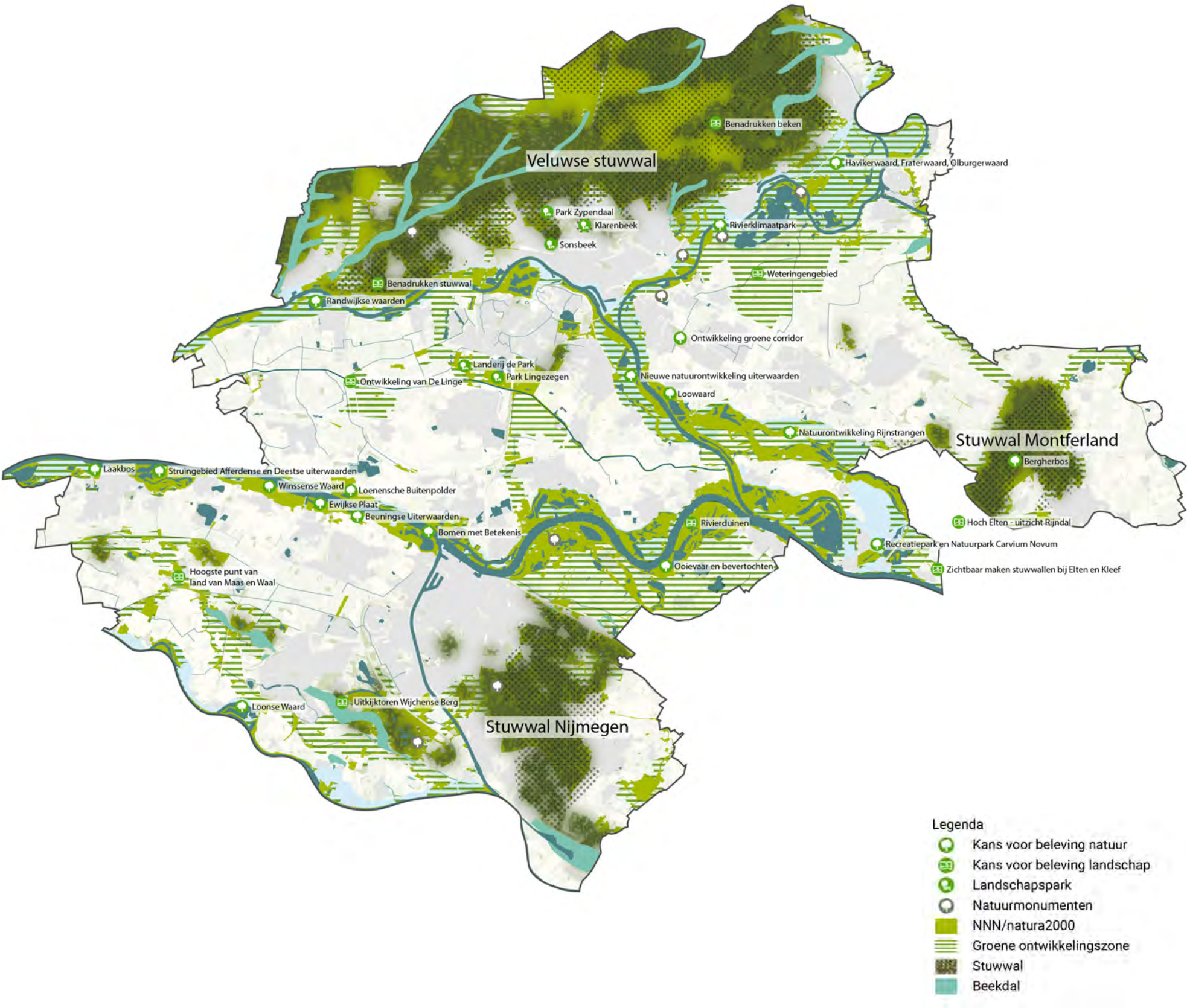
Kenmerkend aan het gebied zijn de vele groene gebieden die te vinden zijn langs de grote rivieren. Het zijn dynamische natuurgebieden die regelmatig tijdens hoogwater onder water komen te staan. Naast de natuurgebieden langs de rivieren zijn er nog vele andere typen natuur te beleven. Vaak is het type natuurgebied verbonden met de ondergrond. Ook zorgt de geomorfologie van het landschap voor verschillende landschapservaringen. Denk hierbij aan de grote hoogteverschillen van de drie stuwwallen maar ook de kleinere hoogteverschillen bij oeverwallen, stroomruggen en rivierdonken langs de rivieren.

Conclusies:

- De meeste natuurgebieden en landschappelijke belevingen zijn vooral te vinden in de uiterwaarden van de rivier en op de stuwwallen.
- Er zijn weinig natuurgebieden en landschappelijke belevingen te vinden in de lagergelegen komgronden van het gebied.

Aanbevelingen:

- Zet in op het ontwikkelen van de Linge als groene ader door de lage komgronden.
- Koppel de ontwikkeling van nieuwe groenstructuren aan de nieuwe recreatieve routes die verschillende bestemmingen vanuit andere belevingen met elkaar verbindt. Een goed voorbeeld van integraliteit is hier de planvorming van het project 'Rivierklimaatpark IJsselpoort'.

Religieuze geschiedenis

Door de eeuwen heen hebben vele bevolkingsgroepen met verschillende religies het gebied bewoond. Doordat het geloof vaak onderdeel was van een strijd, wisselden plekken nog regelmatig van geloof. Het gevolg hiervan is dat veel elementen door de eeuwen heen zijn verdwenen. Vanuit de verschillende religies zijn er een aantal relictten overgebleven uit de verschillende tijdsperioden. Voornamelijk in de vorm van graven, tempels en kerken.

In de periode van de midden Bronstijd tot vroege IJzertijd werden grafheuvels en urnenvelden deel van het landschap. Deze zijn nog te vinden op de heuvelruggen in de buurt van Heumen, Arnhem, Wijchen en Groesbeek (sommige deels nog zichtbaar).

Uit de Romeinse tijd is ook veel dat aansluit bij een religieus thematiek. Voorop staat het tempelcomplex Herwen-Hemeling, waarvan het helaas de vraag is hoe beleefbaar dit tempelcomplex kan worden op locatie (het is gevonden in een kleiwinning).

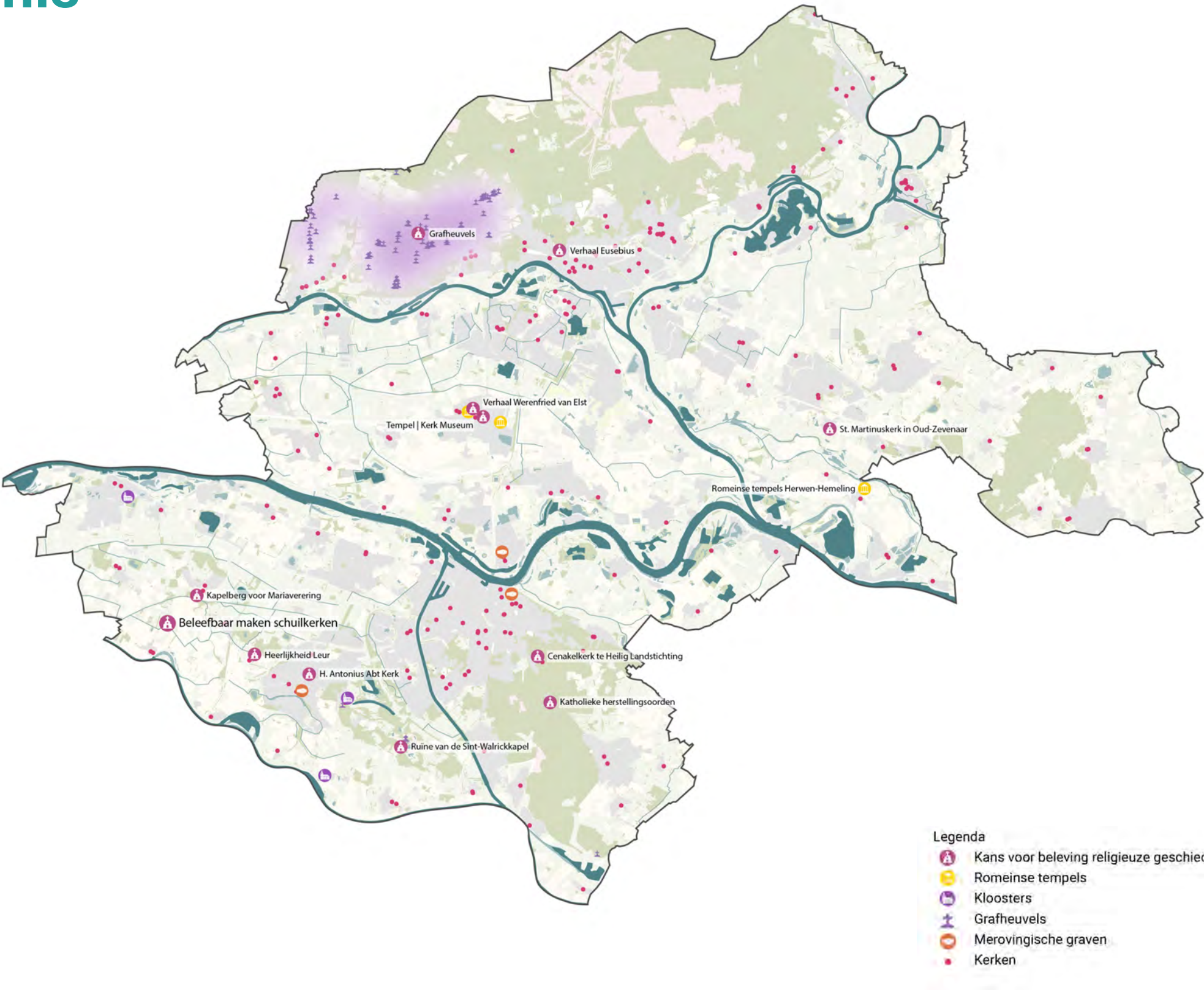
Daarnaast zijn er in Wijchen, Nijmegen en Lent graven gevonden uit de Merovingische periode. Verder staat het werkgebied, door de vroege stadsvorming, vol met kerken, kloosters en daaraan verbonden gebouwen - zoals scholen en zorginstellingen.

Conclusies:

- Met uitzondering van de Veluwe grafheuvels, liggen de verschillende elementen sporadisch in het landschap. Er zijn weinig verbanden/structuren te ontdekken op de grote schaal tussen de verschillende religieuze elementen.

Aanbevelingen:

- Het religieus erfgoed is van intrinsieke waarde, maar het schaalniveau waarop dit moet worden bekeken is een ander dan het schaalniveau van dit werkgebied.
- Het verhaal van de schuilkerken verdient het om beter beleefbaar te worden gemaakt.

6

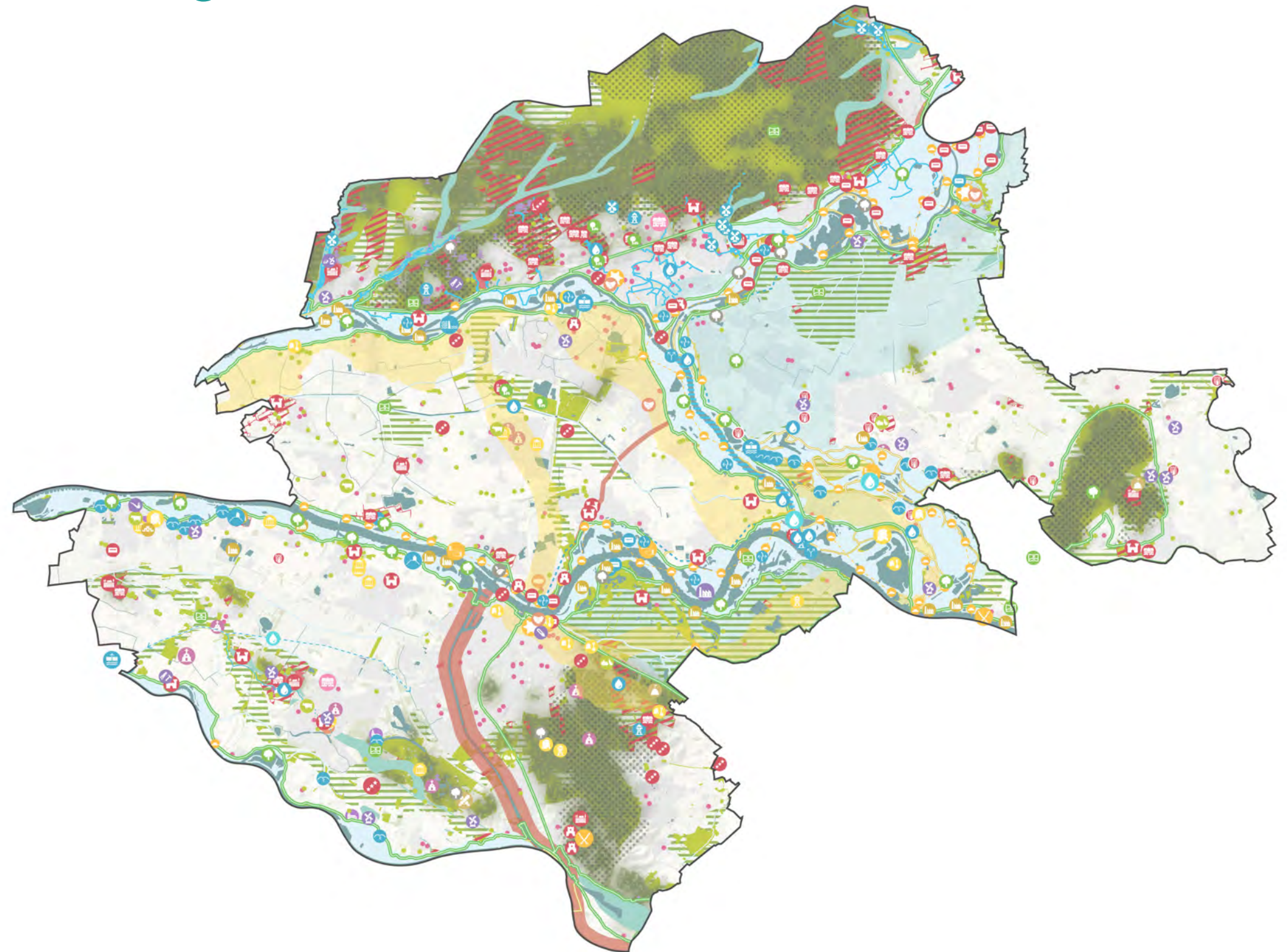
Bevindingen en aanbevelingen

Bevindingen en aanbevelingen

Zoals te zien is op de kaart met de belangrijkste bevindingen van deze inventarisatie en analyse, is er sprake van een uiterst divers gebied. Het gebied heeft van alles wat. Van bijna alle belangrijke landschapstypen en van bijna alle belangrijke historische periodes zijn hier verhalen en elementen te ontdekken; Moderne en historische steden, de vier grootste rivieren van Nederland met hun kenmerkende rivierlandschappen en watermanagement, kenmerkende landbouwstreken zoals de Betuwe, de stuwwallen van het Veluwemassief Montferland, Berg & Dal, Mookerheide, de Romeinse Limes, de Maas- en IJssellinies, imposante kastelen en landgoederen, interessante musea, een gevarieerd aanbod aan accommodaties, divers horeca-aanbod en een vrij goed ontwikkeld toeristisch-recreatief basisinfrastructuur in de vorm van wandel-, fiets-, en vaar-netwerken.

Deze diversiteit betekent echter ook dat we geen gezamenlijk fundament hebben kunnen vinden op basis waarvan wij 'belevingsgebieden' hebben kunnen identificeren volgens het concept en de methodiek dat met succes bij de Veluwe ingezet is. We hebben kort overwogen om alle grote rivieren in te zetten als gezamenlijk fundament. Dat bleek echter niet voldoende basis voor een kernbeleving dat de diversiteit van het hele gebied kon dragen. Verder is het meeste stamkapitaal niet geografisch geclusterd op een wijze dat potentie biedt voor 'belevingsgebieden'. Daarom bevelen wij aan om niet 'belevingsgebieden' als basis voor toeristisch-recreatief gebiedsontwikkeling en promotie te hanteren op het schaalniveau van deze regio.

Dit betekent echter niet dat er geen kansen zijn voor toeristisch-recreatieve gebiedsontwikkeling. Die zijn er juist volop! De ontwikkelthema's die wij beschreven hebben kunnen dienen ter ondersteuning van lokale en regionale initiatieven. Ze zijn niet bedoeld om te concurreren met bestaande positioneringen en profileringen van delen van het gebied, maar ter aanvulling en om inhoudelijk beter af te kunnen stemmen in de keuzes van de verschillende gebieden.

Bevindingen en aanbevelingen

De steden **Arnhem** en **Nijmegen** zijn niet gebaat om te worden beschouwd en behandeld als één bestemming. In plaats daarvan kunnen beide steden zich beter positioneren en ontwikkelen als zelfstandige bestemmingen, in nauwe samenwerking met hun directe en regionale omgeving. De nabijheid van de andere grote stad is een welkome bijzaak en kan een secundair bezoekmotief vormen.

Vanuit Arnhem bekeken is **de Veluwe** in het Noorden het belangrijkste streekmerk. Hier wordt al gewerkt aan toeristisch-recreatieve productontwikkeling via Belevingsgebieden Veluwe. De ontwikkeling van het toeristisch-recreatief aanbod is daar al goed op gang, evenals de toeristische marketing.

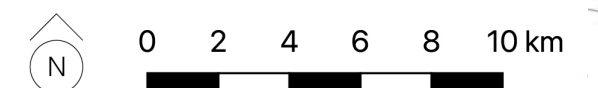
Vanuit dit schaalniveau bekeken verdient vooral de verbindingen vanuit de rest van de regio - over de rivieren - met het Veluwemassief prioriteit. Hierdoor divers toeristisch-recreatief aanbod worden verbonden, waardoor de aantrekkelijkheid van beide gebieden zal toenemen. Naast de Veluwe zijn de rivierlandschappen ten Oosten van Arnhem belangrijk. Hierin is de ontwikkelrichting van het Rivierklimaatpark IJsselpoort lovend te noemen - evenals de potentie in **De Liemers**.

Vanuit Nijmegen bekeken is **'Het Rijk van Nijmegen'** in onze ogen het belangrijkste streekmerk. Door onze locatiebezoeken zien wij hier veel potentie in bijzondere plekken met bijzondere verhalen. Heilig Land Stichting met Museumpark Orientalis en het Afrika Museum voorop is een voorbeeld van iets wat in de kern unieke kwaliteiten heeft, maar nodig toe is aan vernieuwing en doorontwikkeling. De Mookerheide is niet alleen mooi, maar is ook één van de bijzondere plaatsen in Nederland waar het reliëf tussen stuwwal en rivier erg goed zichtbaar is over en weer. Daarnaast is er hier - en rondom Groesbeek en Mook- en Middelaar - in bijna alle historische perioden sprake geweest van belangrijke veldslagen. Voor het laatst in het kader van de Tweede Wereldoorlog met Operation Market Garden en Operation Veritable. 'Het Rijk van Nijmegen' overlapt overigens in zekere zin met andere streekmerken - zoals **'de Betuwe'** en **'Het Land van Maas en Waal'**. De grenzen hiervan mogen contextafhankelijk bepaald worden en hoeven wat ons betreft niet vastgelegd.

Let op: De gestipte lijnen zijn niet bedoeld als 'harde' grenzen, maar meer om overgangszones aan te duiden. Bestemmingen, belevingen en toeristisch-recreatief aanbod in de nabijheid van de gestipte lijnen kunnen (en zullen) zelf kiezen op welk(e) deelgebied(en) ze zich richten.

Tevens is het van belang om rekening mee te houden dat de belevingswereld van de eigen bewoners heel anders kan liggen dan hoe de gebieden hier zijn ingedeeld. Dat perspectief is niet onderdeel geweest van deze verkenning.

Bevindingen en aanbevelingen

De buiten- en tussengebieden zullen naar verwachting in de nabije toekomst te maken krijgen met een forse toename in het recreatieve druk. Dit komt voor een bescheiden deel door meer buitenlands- en binnenlands toerisme, en voor een veel groter deel door de toename van de bevolking én de stijgende populariteit van buitenrecreatie (wandelen, fietsen, zwemmen, sporten). Veel meer inwoners betekent veel meer gebruikers van de buitengebieden.

Voor sommige plekken is dit een enorme kans om een kwaliteitssprong te realiseren. Voor andere plekken is het iets wat zorgvuldig gemanaged moet worden om te voorkomen dat de bestaande kwaliteiten niet in het gedrang komt. Wij denken dat dit een lastigere opgave zal zijn dan het nu misschien lijkt.

In het bijzonder in **het gebied tussen Arnhem en Nijmegen** zal het een lastige balansgang zijn om de recreatieve beleving van het landschap hoog genoeg te houden door de toenemende druk op de ruimte voor woningbouw en infrastructuur. Dit biedt veel mogelijkheden voor toeristisch-recreatief aanbodontwikkeling die meelift op andere gebiedsontwikkelingen en daar toegevoegde waarde aan bieden. Om hiervan te kunnen profiteren is het belangrijk dat toeristisch-recreatief beleid en de toeristisch-recreatieve sector zich dienstbaar en constructief opstellen en dat men inzet op meervoudig ruimtegebruik.

De Linge verdient hierbij extra aandacht. Deze ‘langste rivier van Nederland’ vormt een landschapscorridor dat het tussengebied haaks doorsnijdt. Daardoor is het een landschappelijke (en dus toeristisch-recreatief) verbinding met **‘de Waterkraan van Nederland’** in het Oosten, en met de rest van **de Betuwe** in het Westen. Door de Linge over de hele loop beleefbaarder te maken en te combineren met verhalen over de vele streekproducten van de Betuwe, wordt het gebied niet alleen aantrekkelijker voor toeristen en bezoekers van elders, maar ook vooral voor de bewoners uit de regio zelf.

Het zuidwestelijke deel van het werkgebied - tevens deel van **‘Het Land van Maas en Waal’** - vertoont qua landschap en belevingswaarde veel gelijkenissen met (de rest van) het **Rivierenland** in het Westen. Qua toeristisch-recreatieve ontwikkeling én misschien zelfs ook qua

promotie lijkt meer samenwerking westwaarts hier voor de hand liggen.

De Liemers kan in potentie een sterk streekmerk worden. Dit kan het beste vanuit de eigen kwaliteiten en kenmerken; met de vroegere, huidige en toekomstige rivieren als rode draad. **‘De Waterkraan van Nederland’** is een zeer interessant verhaal dat - wanneer het beleefbaar wordt gemaakt in situ - veel potentie heeft voor toeristisch-recreatieve gebiedsontwikkeling, maar ook veel breder: Nederland is trots op haar kennis en kunde op het gebied van waterbeheer; maar ondertussen spelen er allerlei nieuwe uitdagingen die gebaat zijn bij plekken waar historisch besef en huidige innovatie beleefbaar worden gemaakt.

Met de Rijn, de Oude Rijn, de IJssel en de Oude IJssel, en met de Rijnstrangen en de Rhederlaag als de mooiste Nederlandse voorbeelden van hoe de grote rivieren vroeger meanderde en het landschap vormde, is de Liemers samen met het direct aangrenzend gebied - de Waal, Millingen aan de Rijn, Fort Pannerden, Kasteel Doornburg, en het begin van de Linge - een essentieel en zeer interessant deel van het totale Nederlandse waterverhaal.

Wij bevelen aan om in dit deel van het werkgebied sterk in te zetten op de ontwikkeling van de storytelling van dit waterverhaal. Dit zou primair in situ moeten zijn; middels landschapsinrichting, thematische fiets- en wandelroutes en nieuwe of herontwikkelde bezienswaardigheden en bezoekerscentra. Het initiatief om een Rijnobservatorium te vestigen zien wij als een zeer belangrijke kans om de belevingswaarde te vergroten.

Montferland ligt relatief geïsoleerd ten opzichte van de rest van het werkgebied, maar is een oude streek met mooi landschap en een rijke geschiedenis dat een zelfstandig toeristisch-recreatieve propositie kan ontwikkelen in nauwe relatie met De Liemers, het waterverhaal zoals hierboven omschreven en de Achterhoek.

In het Noorden van het werkgebied positioneert **Doesburg** zich al in een andere inhoudelijke en geografische context als één van de **Hanzesteden langs de IJssel**. Dit is een logische en sterke positionering dat heel goed samen kan gaan met **het verhaal van de IJssel**. Ook zoekt men de

samenwerking richting het Oosten met **de Achterhoek**, richting het Westen met de Veluwe, en richting het Zuiden met de Liemers.

Voor ons lijkt de geografie én de inhoud op te wijzen dat het schaalniveau van De Groene Metropoolregio vooral ondersteunend moet zijn aan al bestaande ontwikkelingen. Een nieuw, overkoepelend concept op het schaalniveau van de regio zal eerder werken als distractie van de goede ontwikkelingen die al gaande is, dan dat het iets kansrijks zal toevoegen. Ook bevelen wij aan dat men niet langer ambiëren om ‘Regio Arnhem-Nijmegen’ als bestemming en merk neer te zetten.

Zet in op versterking van het aanbod en de belevingskwaliteit van nieuw en bestaand aanbod in de regio. De ontwikkelthema's die in dit document zijn opgetekend kunnen hiervoor dienen als aanzet. Wij adviseren om in beleid en strategie te faciliteren dat er vooral ambitieus en vernieuwend aanbod wordt ontwikkeld.

Neem als vertrekpunt niet het schaalniveau van De Groene Metropoolregio, maar de individuele steden, streken en bestaande samenwerkingen en positioneringen. Het schaalniveau van De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen is ideaal om betekenisvolle samenwerking te faciliteren én voor de versterking van de positie van toeristisch-recreatief beleid als zodanig.

Samenwerking op dit schaalniveau kan via kennis, lobby en agendasetting ervoor zorgen dat toeristisch-recreatief aanbodsontwikkeling integraal onderdeel wordt van zowel visie- en planvorming als beleid en uitvoering in de domeinen waar de grote maatschappelijke opgaven primair worden opgepakt. Wij denken hier aan alle grote transities, ruimtelijke ordening, beheer en ontwikkeling van natuur en landschap, en de stadsontwikkeling met woningbouw en alle bijbehorende infrastructuur en voorzieningen. In deze contexten dient belevingskwaliteit óók bewust en expliciet meegenomen te worden.

Op het schaalniveau van De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen zelf adviseren wij om de aandacht te verleggen van toerisme naar het verbeteren van de recreatiemogelijkheden van de eigen (toekomstige) inwoners. Wanneer de recreatie van de eigen inwoners

voorop wordt gesteld in beleid en ontwikkeling wordt het gebied in haar totaliteit tevens ook aantrekkelijker voor bezoekers van elders en overnachtende toeristen die door hun vrijetijdsgedrag en de daaraan gekoppelde bestedingen eerder direct zullen bijdragen aan hetgeen wat de regio aantrekkelijk maakt voor iedereen. De leefbaarheid en de beleefbaarheid gaat hierdoor hand in hand.

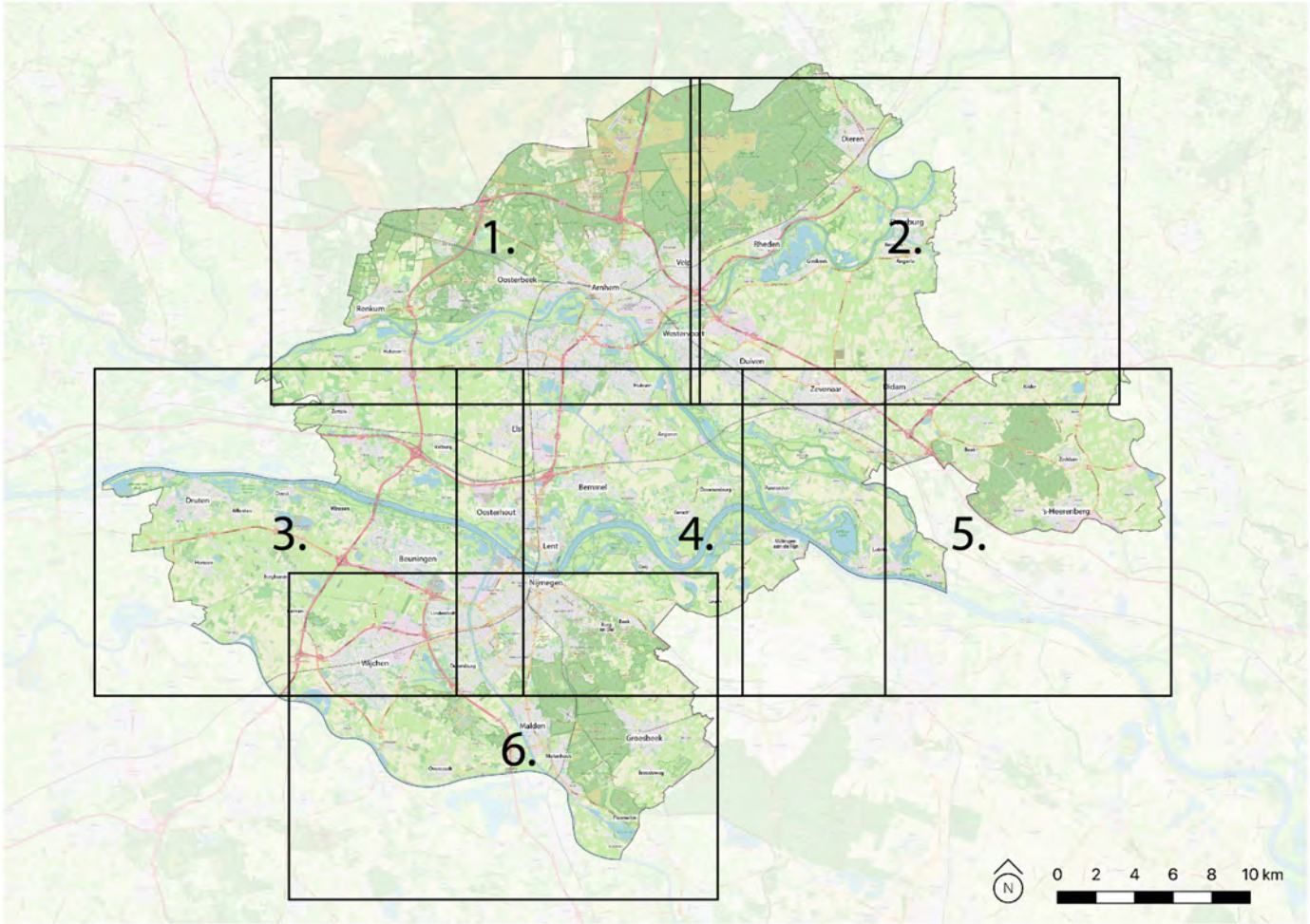
De Groene Metropoolregio Arnhem Nijmegen is als organisatie goed gepositioneerd om meer betekenisvolle samenwerking te realiseren tussen de achttien gemeenten, de twee provincies, de nationale overheid, diens uitvoeringsorganisaties, en bilaterale samenwerkingen zoals de Euregio Rijn-Waal. Denk hier aan kennisontwikkeling van ambtenaren en bestuurders, maar ook het verder uitbouwen en versterken van de toeristisch-recreatieve infrastructuur in de vorm van wandel-, fiets- en vaarroutes van goede kwaliteit, en aan ondernemersbegeleiding in het kader van verduurzaming van toerisme en recreatie.

Tot slot adviseren wij om een werkvorm te verkennen die een hoger ambitieniveau kan faciliteren over de hele breedte van het toeristisch-recreatieve domein. Te denken valt aan een task force met daarin een combinatie van ambtenaren en deskundigen die gevraagd en ongevraagd advies geven over beeldbepalende initiatieven in de regio, maar ook agenderen kan zijn ten op zichte van delen van het aanbod dat nodig toe is aan vernieuwing.

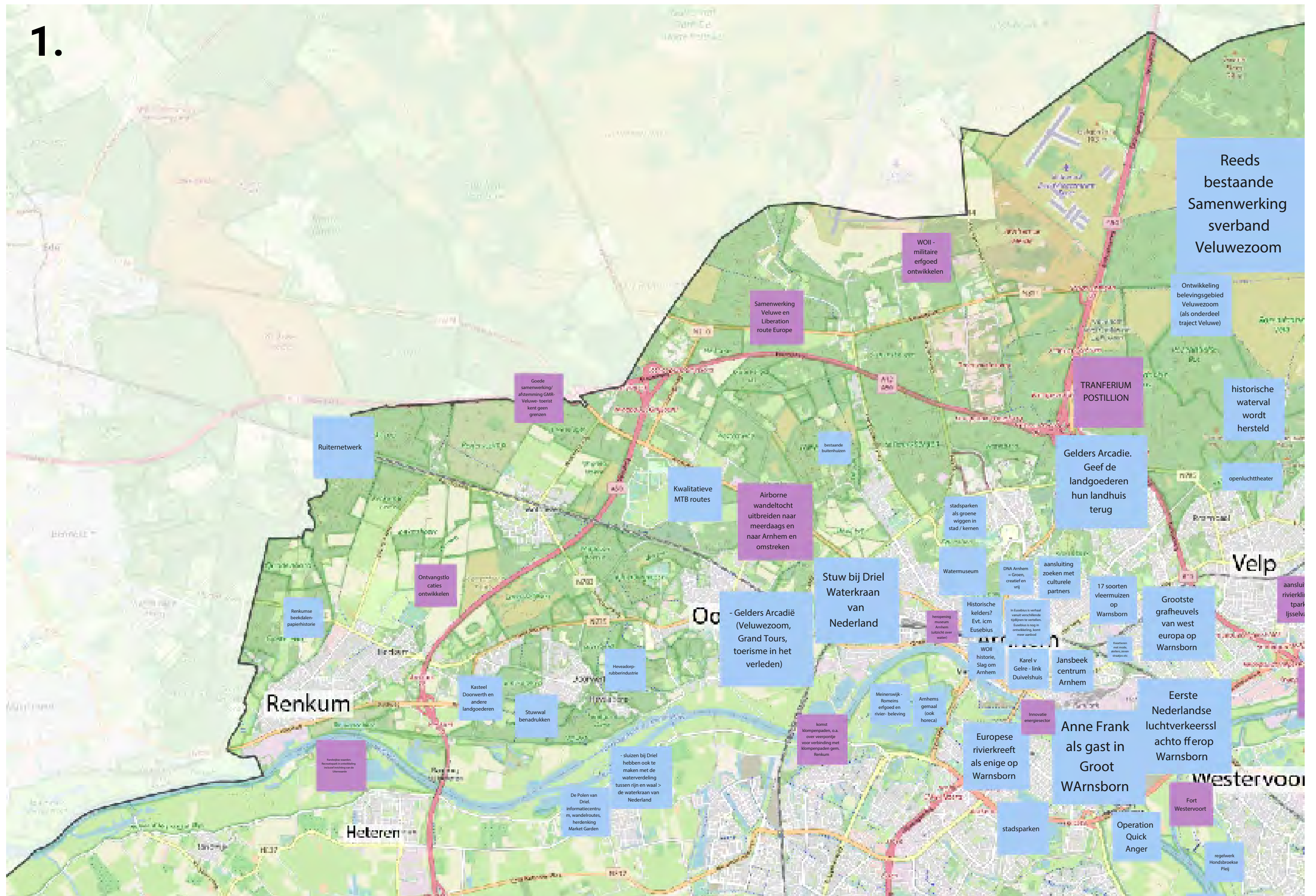
Bijlage

Resultaten werkateliers

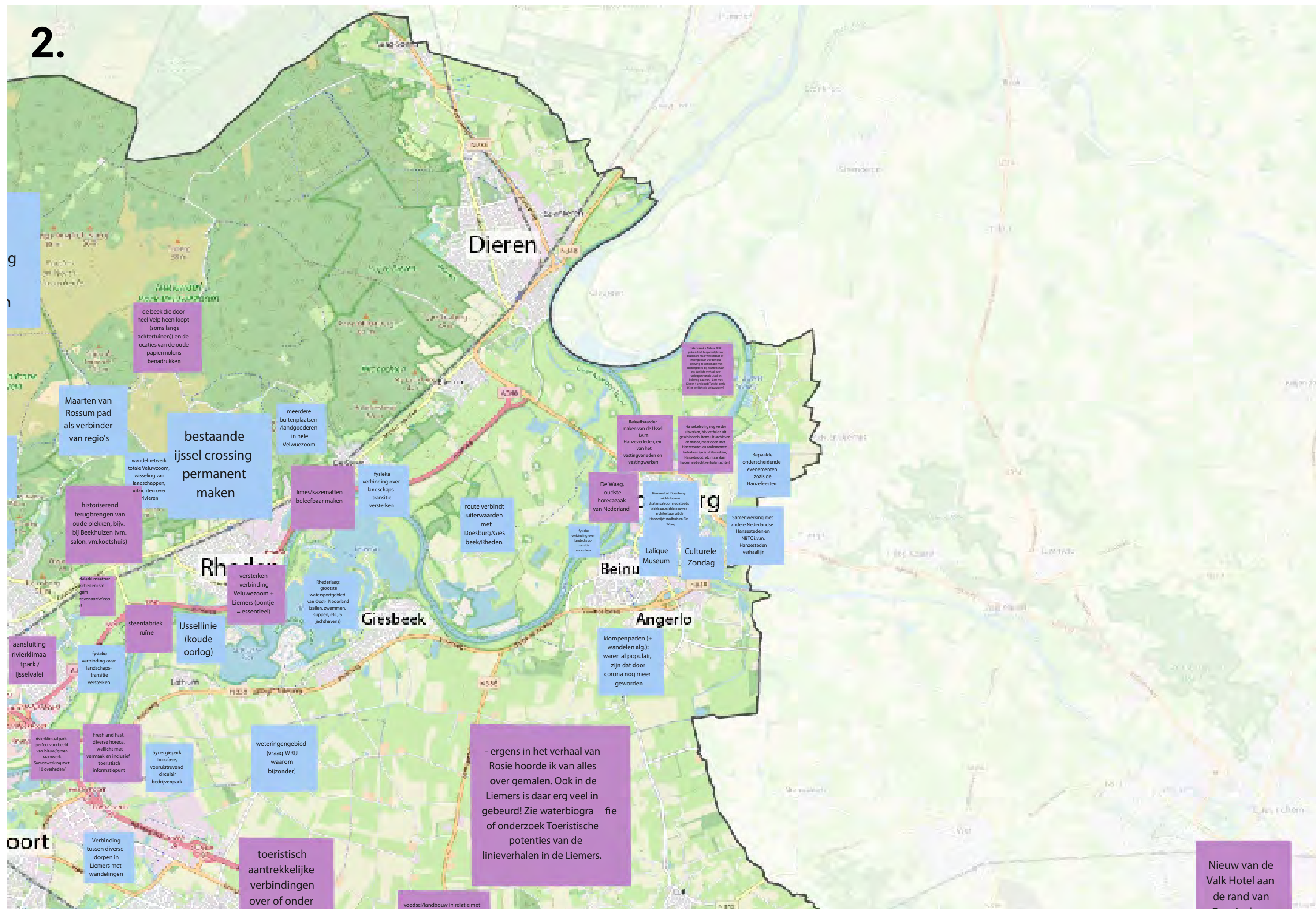
Tijdens het project zijn er 4 werkateliers gehouden met stakeholders vanuit het gebied. Tijdens de ateliers is er gebruik gemaakt van een digitaal Miro bord om de input op te halen. Op de volgende pagina's staat de opgehaalde input vanuit de werkateliers.

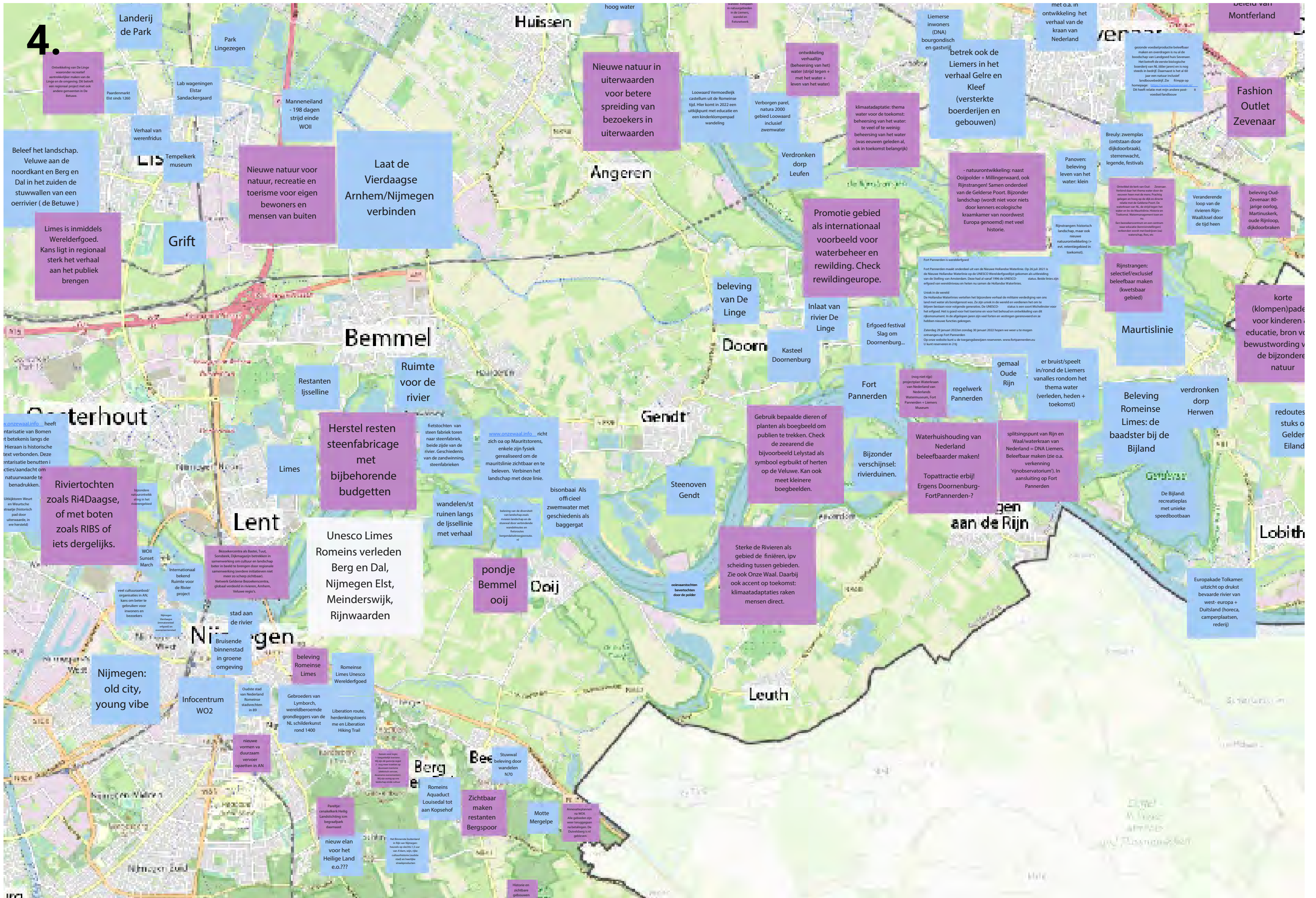
1.

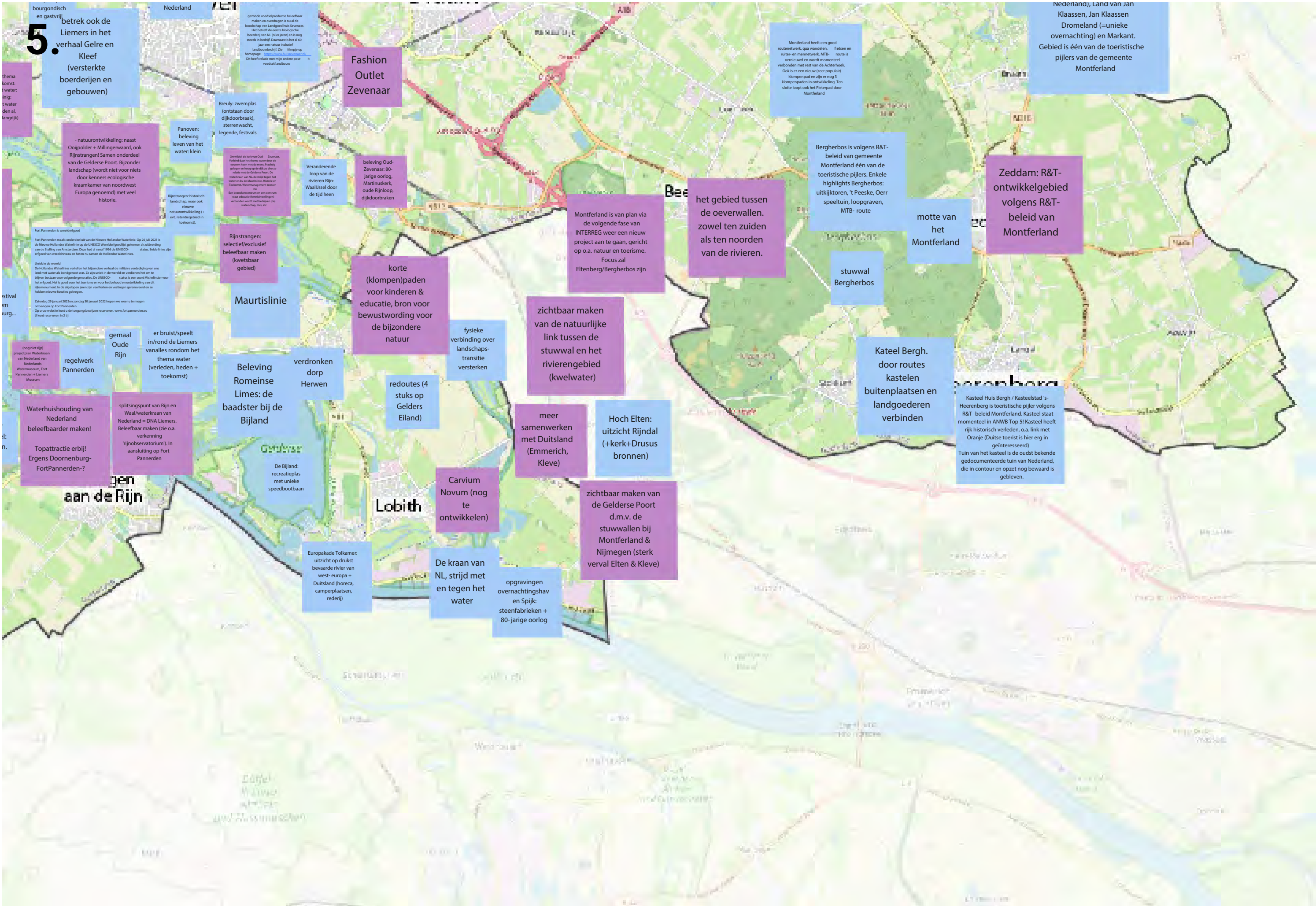

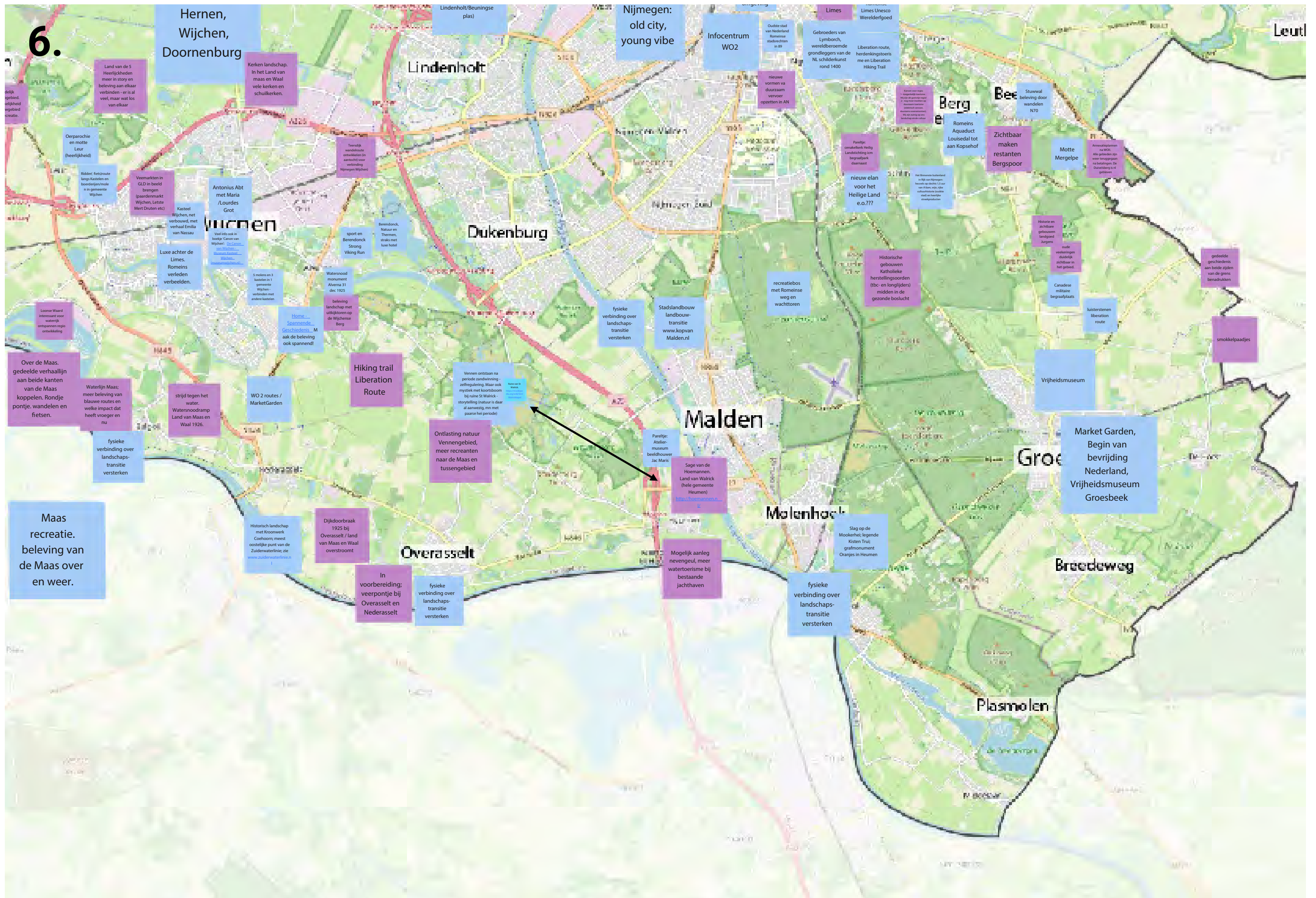
2.

[illegible]

Belevingsgebieden De Groene Metropool

Inventarisatie en analyse van het stamkapitaal van de Regio Arnhem-Nijmegen

**FOR THE
LOVE OF
PLACE**

